

Բարկեն Հ. Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Մաս առաջին: Էթնիկ պատմության հարցեր*

Այսօր թերևս դժվար է գտնել մեկ այլ խնդիր, որ հարևան Ադրբեջանի պատմաբանների կողմից ենթարկվի այնքան անբերակալայելի չափերի հասնող շահարկման, որքան այսպես կոչված՝ Աղվանքի և աղվանից ժողովրդի պատմությունը: Աղվանները հռչակվում են ադրբեջանցիների նախնիներ, ի սկզբանե անտի աղվանական են հռչակվում Կուրի ձախափնյակն ու աջափնյակը՝ նպատակ ունենալով Աղվանք-Ալբանիայի սահմանները հանգեցնել Ադրբեջանի Հանրապետության ներկա տարածքին և անգամ շրջակա որոշ երկրամասերին ու դրանով իբր՝ սրբագործել Ադրբեջանի «պատմական իրավունքները» իրենց «նախնիների» տարածքների նկատմամբ:

Այսօրինակ մոտեցումներն ու նկրտումները, դժբախտաբար, նորություն չեն ոչ հեռավոր անցյալում ձևավորված ժողովուրդների համար, և տիրում է այն մտայնությունը, թե բազմիցս կրկնված սուտը հավակնություն ունի ընկալվելու որպես ճշմարտություն: Ուստի «աղուան», «Աղուանք» անվանումների և աղվանից կամ, որ ավելի ճիշտ է, **այսպես կոչված աղվանից ժողովրդի** էթնոպատմության խնդիրների քննությունը ձեռք է բերում ոչ միայն հույժ կարևոր գիտական, այլև՝ ոչ պակաս քաղաքական նշանակություն: Մույն աշխատության մեջ մենք մտադիր չենք քննության առնել Աղվանքի ողջ պատմությունը, բայց ամբողջությամբ կանդրադառնանք «աղուան» և «Աղուանք» անվանումների ծագմանն ու բովանդակությանը, ինչպես նաև քաղաքական պատմության մի քանի հարցերի:

Մուտք

Հարկ է նշել, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ասպարեզ մտնելը կատարվեց մի տեսակ շռնդալից կերպով: Սկզբնաղբյուրները Հայաստանի տարածքում, եթե մի պահ վերանանք մի քանի՝ առանձնապես ոչ նշանավոր ցեղերի հիշատակությունից, փաստորեն արձանագրում են միայն միասնական հայ ժողովրդի գոյությունը:

* Երկու մասից բաղկացած այս արժեքավոր ուսումնասիրությունը միանգամայն նոր խոսք է Աղվանքի կամ Կովկասյան Ալբանիայի էթնիկ և ավելի փոքր չափով՝ քաղաքական պատմության հետազոտման ասպարեզում: Այն հիմնավորապես խարխուլում է մեր պատկերացումները հայերի կողմից աղվաններ կոչված ժողովրդի էթնիկ պատմության վերաբերյալ: Ուսումնասիրության երկրորդ մասում տրվելու է նաև հեղինակի պատրաստած քարտեզը, որը կարտացոլի հողավածի պատմաաշխարհագրական և էթնիկ բովանդակությունը, ապացուցելով, որ եկվոր ադրբեջանցիների նախնիներ հռչակվող այսպես կոչված աղվաններն իրենք նույնպես եկվոր տարր են Արևելյան Այսրկովկասում: Խմբ.: Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.06.2011:

Սակայն միանգամայն այլ է պատկերը, երբ անդրադառնում ենք Աղվանք-Ալբանիայի և այսպես կոչված՝ աղվանից ժողովրդի պատմությանը: Ամենավերջին ուսումնասիրողը, որ անդրադարձել է խնդրո առարկային, ծնունդով արցախցի Բ. Ուլուբաբյանն է¹: **Հարկ է խոստովանել, որ նրա կողմից կատարվել է մեծ ու արդյունավետ աշխատանք այս հիմնահարցի քննության ասպարեզում, սակայն մեր վերջին հետազոտությունները մեզ բերեցին միանգամայն նոր և առավել քան կարևոր եզրակացությունների, որոնց արդյունքները ներկայացնում ենք գիտական և ընթերցող լայն հասարակայնությանը:**

Հայ պատմիչների գործերը սկիզբ են առնում V դարից, որոնցում Կուրի ձախսված լինելով գտնվող պետությունը անվանվում է «Աղուանք», իսկ նրա բնակիչները՝ հավաքական առումով, կոչվում են «աղուաններ»: Հունահռոմեական աղբյուրներում դրանք, համապատասխանաբար, անվանվում են Albania և albanii: Առաջին իսկ հայացքից սրանց հնչյունական մերձավորությունն այնպիսին է, որ դրանց միևնույն հիմքից ծագելը կասկածներ չի հարուցում: Այսուհանդերձ, ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք: Եթե Albania անունը հունահռոմեական ծագում ունի, ապա զարմանալի է, որ հայերը երկիրը Ալբանիա կոչելու փոխարեն անվանում են «Աղուանք»: Իսկ եթե հունահռոմեական Ալբանիան ծագում է «Աղուանք»-ից, ապա նույնքան զարմանալի է, որ հունահռոմեական աշխարհը հիշյալ պետությունը չի անվանել Aluania: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, որ «Ալբանիա»-յի «բ»-ն հայերենում վերածվել է «ու»-ի, սակայն ստորև կատարված քննությունը ցույց կտա, որ հնչյունափոխության գործընթացները տեղի են ունեցել մի փոքր այլ ձևով:

Դժվար է ասել, թե ինչ շարժառիթներով, սակայն «Ալբանիա» և «Աղուանք» անունները փորձել են բացատրել դեռևս հին ժամանակներից: Իսկ Բ. Ուլուբաբյանը հարցը ձևակերպել է այսպես. «Արդ, ի՞նչ է նշանակում «Ալբանիա». օտարների դրած անու՞մն է դա, թե տեղաբնիկներն են իրենց այդպես կոչել»²: Նրա կարծիքով՝ Ամիանոս Մարկեղիսոսը հարևանցիորեն իբր՝ հիշում է, որ ալբաններն իրենց անունը ստացել են լեռներից, և որ ինքն առաջինն է, որ փորձել է մեկնաբանել «Ալբանիա» անվանումը³: Սակայն նրա կողմից նշված հատվածում (գիրք XIII, 5, 16) այդպիսի տեղեկություն գոյություն չունի, իսկ Ամիանոսի հաղորդումը, որ պահպանվել է միանգամայն այլ բաժնում, վերաբերում է ներկայիս օսերի նախնիներ ականներին⁴: Այնպես որ Բ. Ուլուբաբյանը ճիշտ է մի հարցում, որ «...մինչև այսօր (այդ խնդրին - Բ.Հ.) պարզ ու անառարկելի պատասխան չկա»⁵:

Թերևս, հին հեղինակներից միայն Մովսես Խորենացին է, որ փորձում է բացատրել հունահռոմեական աղբյուրների բազմիցս հիշատակած «Ալբանիա» երկրանվան հայկական համարժեք «Աղուանք»-ը, սակայն, ինչպես ստորև կհամոզվենք, այն պարզապես ճիշտ չի հասկացվել ուսումնասիրողների կողմից: Պատմահայրը գրում է. «**Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս,**

1 Տե՛ս Բ.Ու. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981:

2 Անդ, էջ 40:

3 Անդ, էջ 41:

4 Տե՛ս Ammianus Marcellinus, with an english translation by John C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts, 1971-1972, XXXI, 2, 13: "Hoc transito in immensum extentas Scythiae solitudines Halani inhabitant, ex montium appellatione cognominati..."

5 Բ. Ու. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք:

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան ու հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մէծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի *աղու* ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Ծաւղեացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»⁶:

Մինչ այս հաղորդման քննութեանն անցնելը մեջբերենք նաև Մովսէս Կաղանկատվացու՝ նույն խնդրին վերաբերող տեղեկությունը, որը զանազան շահարկումների առարկա է դարձել և սակայն ոչ այլ ինչ է, քայց եթե հայոց Պատմահոր հաղորդման ինչ-որ չափով աղավաղված վերաշարադրությունը: Համաձայն Կաղանկատվացու՝ «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց զլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն, արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն սերեալ զազգս Ուտէացոց, Գարդմանացոց և Ծաւղիացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»⁷:

Առանձնապէս մեծ հմտություն չի պահանջվում պարզելու համար, որ Մովսէս Կաղանկատվացին, ըստ էության, իր բոլոր տեղեկությունները քաղում է Մովսէս Խորենացուց, սակայն՝ միանգամայն գիտակցաբար, որոշ տվյալներ, որոնց մասին դեռ կիսովի, ենթարկում է այլևայլ փոփոխությունների: Արդ, ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել, և որոնք են Մովսէս Կաղանկատվացու նորամուծությունները:

Ըստ Պատմահոր՝ Հայոց թագավորության կամ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան կողմի կողմնակալությունը հանձնվում է անվանի Առանին՝ Կուր գետի երկարությամբ, որը կտրում է մեծ դաշտը: Այնուհետև պարզվում է, որ Սիսակի գունդը ժառանգած է եղել Աղվանից դաշտը և այդ դաշտի լեռնակողմը Երասխից մինչև Հնարակերտ ամբողջը և երկրամասը նրա քաղցր վարքի՝ **աղու** բնավորության համար ստացել է «**Աղուանք**» անվանումը: Առանը եղել է Սիսակի սերնդից, կողմնակալ է կարգվել հայոց Վաղարշակ թագավորի կողմից և նրանից սերել են **Ուտեացվոց ազգը, Գարդմանացվոց, Ծավղեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունները**⁸: Ինչ վերաբերում է Մովսէս Կաղանկատվացուն, նրա

6 Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Զայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը:

7 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, հատ. Ա, գլ. Գ:

8 Առայժմ հաղորդումը տալիս ենք այնպէս, ինչպէս այն պահպանվել է Պատմահոր մեզ հասած երկում:

«Պատմութեան» մեջ ասվում է, որ Վաղարշակ թագավորը առաջնորդ և վերակացուներ է նշանակում, որոնցից Առանը, որ Միսական տոհմից էր, ժառանգում է Աղվանից դաշտերը և լեռները՝ Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Եվ երկրամասը ոչ թե Միսակի, այլ Առանի քաղցր բարքի պատճառով կոչվել է «**Աղուանք**», քանի որ քաղցր բնավորության համար նրան «աղու» էին կոչում: Եվ որ նրա գավակներից սերել են **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց, Ծավդեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունների** տոհմերը:

Գժվար չէ տեսնել, որ, եթե Պատմահայրը Առանի տիրույթները հստակ տեղադրում է Կուր գետի երկարությամբ՝ դաշտով և լեռնակողմով, Երասխից մինչև Հունարակերտ ամրոցը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին փորձում է իմաստը փոխել և գրում է, թե Առանը ժառանգեց Աղվանից դաշտերը և լեռները, սակայն ստիպված լինելով հետևել Պատմահոր տվյալներին, նշում է, որ նրա տիրույթները տարածվում էին Երասխից մինչև **Հունարակերտ** կամ **Հնարակերտ** ամրոցը: Եզրակացությունը միանշանակ մեկն է: Մովսես Կաղանկատվացու միակ աղբյուրը եղել է Մովսես Խորենացու հանճարեղ գործը, որի տվյալները, առաջնորդվելով որոշակի քաղաքական շահագրգռություններով, Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը ենթարկել է որոշակի փոփոխությունների՝ համապատասխան իր քաղաքական ծրագրին: Հստակ է նաև, որ Վաղարշակ արքան Առանին կողմնակալ է նշանակել Կուրի **աջափնյակում** և «**Աղուանք**» անունն էլ՝ որպես երկրամասի անվանում, տրվել է Կուրի **աջափնյակի** ընդարձակ դաշտին ու նրա լեռնակողմին և ոչ թե **ձախափնյակին**: Այլ խոսքով՝ «**Աղուանք**» անվանումը վերաբերում է Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան տարածքներին, հետևաբար պետք է մտածել այն մասին, թե ինչպես է այդ անվանումը հայտնվել Կուրի ձախափնյակում հանդես եկած պետության վրա:

1. «Աղուանք-Albania» անվան բացատրության փորձերը

Իսկ ի՞նչ է նշանակում «աղու», որից Մովսես Խորենացին բխեցնում է երկրամասի անունը: «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի» բառարանում այդ մասին գրված է. «**Իբր աղի համեմեալ, համեղ, քաղցր, անոյշ հալավերթի**»⁹: Պարզվում է նաև, որ թուրքերեն (հեղինակի մոտ՝ տաճկերեն- Բ.Հ.) «աղու» նշանակում է **թույլ**¹⁰: Նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ «աղու»-ն ծագում է «աղ» բառից. «...իբր նշան համի կամ քաղցրութեան, փափկութեան, սիրունութեան, որից **աղու** «քաղցր, անոյշ» Խոր. Պիտ. Նար. և փոխաբերաբար՝ «կեղծավոր, քճմող, նենգամիտ» Ոսկ. մ. ա. 4. Պիտ. (-ու մասնիկի համար հմմտ. **կծու, թթու, հատու**)»¹¹:

Հր. Աճառյանը սրամիտ ձևով ցույց է տվել, որ հայերեն «աղու» բառը փոխառնվել է դեռևս այն ժամանակներում, երբ այն հայերենում «ալով» էր հնչում. «Հյ. **աղու** բառից է վրաց. **գաալովերա** «քաղցրանալ, անուշ համ ստանալ», արմատը **ալով**, վրաց. ժօաճեցձ միալներա «փաղաքշել» (հյ. **աղու** ձևից)...»¹²: «**Աղու**»-ի «ալով» ձևին մենք կանդրադառնանք, որովհետև, մեր կարծիքով, դրա

9 Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հատ. Ա (Ա-Կ), Եր., 1979, էջ 42:

10 Անդ: Թուրքերեն «աղու»-ն փոխառություն է հայերենից, որտեղ «աղու»-ն կարող է թույլ նշանակել:

11 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա (Ա-Գ), Եր., 1971, էջ 115:

12 Անդ, էջ 116:

մեջ է խնդրի բանալին, սակայն այժմ քննության առնենք այն հարցը, թե ինչ բացատրություններ են տրվել «ադուան-alban» և «Ադուանք-Albania» անվանաձևերին:

1835 թ. Պետերբուրգում սկսեց լույս տեսնել «Հանրագիտարանային բառարանը», որի առաջին հատորում հողված կար Ասիական Ալբանիայի մասին: Հողվածի հեղինակը գրում էր, որ այն իր մեջ ներառել է իր ժամանակների Դադստանի մի մասը և ողջ Շիրվանի մարզը՝ Դերբենդից մինչև Արաքս¹³: Հողվածում միաժամանակ նշվում էր, որ Ալբանիա (իմա՝ Ադուանք- Բ.Հ.) անունը մասն է լատինականին, սակայն այն պատկանում է հիշյալ երկրամասի տեղական անուններին և հայտնի է եղել հույներին դեռ մինչև հռոմեացիները: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, հողվածագիրը հավելում է, որ հույները «Ալբան» անունն արտասանում էին «Ալվան» և որ հատկանշական է Շիրվանում Ալվան գյուղի գոյությունը՝ Կուրբեստինի շրջանում: Հեղինակը հակված է կարծելու, որ հին հեղինակները Ալբանիայի մեջ են մտցնում **կասպերին**, որոնք բնակվել են ներկայիս Մուղանի տափաստանի մերձակայքում և Կուրի գետաբերանի տարածքներում¹⁴:

XIX դարի առաջին կեսին «Ալբանիա» անվան ստուգաբանության փորձ կատարեց Ա. Բաքիխանովը՝ փորձելով այն բացատրել «ալբան»-ով՝ նկատի ունենալով լատինական «ալբի» բառը «սպիտակ» կամ «ճերմակ» նշանակությամբ¹⁵: Ա. Բաքիխանովից շուրջ 20 տարի անց Ի. Շոպենը փորձեց «Ալբանիա»-ն մեկնաբանել որպես **լեռների երկիր**¹⁶ և, չնայած նա չի նշել, թե ո՞ր լեզվով է այդպես կոչվել, դժվար չէ ենթադրել, որ հեղինակը նկատի է ունեցել լատիներենը և Դադստանի ներկա անվանումը:

Հավանաբար շատ գայթակղիչ էր «Ալբանիա»-ն որպես «լեռների երկիր» թարգմանելը, քանի որ այնպիսի մի նշանավոր գիտնական, ինչպիսին էր Ն. Մառը, որոշակի կապ տեսավ «Ալբանիա» և «Դադստան» տեղանունների միջև, որոնք, նրա կարծիքով, թարգմանվում են «լեռների երկիր»: Հեղինակի համար հիմք են ծառայել այն իրողությունները, որ բավկանյան «Ալբանիա»-ն և **Շոտլանդիան**, որ հնում կոչվել է Ալբանիա, լեռնային երկրներ են: Կ. Տրևերը, որը Ն. Մառի տեսակետը համարում է բավականին համոզիչ, դժբախտաբար չի նշում, թե Ն. Մառը որտեղ է այդ մասին գրել և իր հերթին ավելացնում է, որ **Շոտլանդիայի** հին կելտական անվանումը եղել է «Albania»¹⁷, իսկ շոտլանդական լեռնոտ կղզիներից մեկը կրել է «Arran» անունը¹⁸, այն դեպքում, որ Ադվանքի անվանումը արաբական արշավանքների ու նվաճումների ժամանակից «Ալբան» է¹⁹: Մի փոքր առաջ անցնելով, անմիջապես արձանագրենք, որ «Առան» անունը՝ դեռ մինչև արաբները, հայտնի էր ոչ միայն հայերի շրջանում և այն էլ շատ վաղուց, այլև պարսիկների, որոնցից էլ արաբները փոխառան հիշյալ տեղանունը:

13 Տե՛ս «Энциклопедический лексикон», изд. “Плюшера”, т. I, СПб., 1835, с. 415.

14 Աճը: Կ. Տրևերի կարծիքով, այս հողվածի հեղինակը հայտնի չէ, սակայն հողվածը կարող էր հեղինակել Ֆ. Կրուգեն կամ Ա. Յանովսկին, չնայած տեքստերի համադրումը դրա օգտին չի խոսում (К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IVв. до н.э.-VIIв. н.э.), Москва-Ленинград, 1959, с. 26).

15 Տե՛ս Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-и Ирам, Баку, 1926, с. 9.

16 Տե՛ս И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, с. 374.

17 “The Encyclopaedia Britannica”, vol. II, Cambridge, 1910, p. 487.

18 Աճը, էջ 694:

19 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 5:

Չխորանալով այլևս բոլոր հեղինակների կարծիքների թվարկման մեջ, նշենք, որ «Աղուանք-Ալբանիա» տեղանվան բացատրությանը վերջին շրջանում հարևանցիորեն կամ առավել խորը անդրադարձել են Կ. Տրևերը, Վ. Մինոսկին, Ս. Երեմյանը, Յու. Յուսիֆովը, Բ. Ուլուբաբյանը և ուրիշներ: Ա. Հակոբյանը և Ֆ. Մամեդովան, որոնք ժամանակագրորեն վերջինն են անդրադարձել Աղվանքին, այդ հարցերը չեն քննել կամ հետևել են նախորդներին: Եվ եթե Կ.Տրևերը, Վ. Մինոսկին և Ս.Երեմյանը, ըստ էության, տուրք են տվել նախորդ բացատրություններին, ապա ադրբեջանցի պատմաբան Յու.Յուսիֆովը «Ալբանիա»-«Աղուանք»-«Առան» տեղանունների քննությանը նվիրել է մի ամբողջ աշխատություն: Հիմք ունենալով վերը հիշատակված երեք հեղինակներին, նա գտնում է, որ «Ալբանիա»-ն, «Աղուանք»-ը, «Առան»-ը և «Ռ-անը» միևնույն երկրամասի անվան տարբեր ձևերն են:

Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով, հեղինակն իրավացի է, երբ հայկական «Աղուանք» և հունա-հռոմեական «Ալբանիա» անվանումը համարում է նույն արմատից²⁰: Եվ թվում է, թե Յու. Յուսիֆովը պետք է եզրակացներ, որ հունա-հռոմեական հեղինակների «Ալբանիա»-ն պետք է ծագի հայկական «Աղուանք» ձևից, սակայն հետևում է նրա եզրակացությունն այն մասին, թե «Աղուանք»-ը փոխառված, բայց հայացված ձևն է «Ալբանիա» երկրանվան²¹: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը, հեղինակը գտնում է, որ հին հունա-հռոմեական և արաբական պատմիչների հաղորդումների համաձայն «Ալբանիա»-ն և «Առան»-ը իբր՝ Ադրբեջանի տարածքի կոնկրետ անուններն են եղել²²: Այսուհանդերձ՝ անցնելով ստուգաբանության, Յու. Յուսիֆովն «Ալբանիա-Աղուանք»-ն անջատում է «Առան-Ռ-ան»-ից՝ առաջ քաշելով այն տեսակետը, թե «Առան»-ը կազմված է «ար»-ից, որ լակերի լեզվում «հարթավայր» իմաստն ունի, իսկ նրան հավելվել է դարգինների «-ան» ածականակերտը²³:

Հեղինակի կողմնորոշումն այնպիսին է, որ կարծես թե կարիք էլ չկա խորանալու նրա տեսակետի մեջ, սակայն մենք, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել այն խնդրի վրա, որ Յու. Յուսիֆովին հիանալի հայտնի է, թե սկզբնապես Առան է կոչվել միայն Կուրի աջափնյակը՝ հարթ ու տաք այդ տափարակը: Նա պատահական չի համարում, որ այժմյան ադրբեջաներենում «արան» նշանակում է «հարթ ու տաք տեղանք»²⁴: Շարունակելով իր մտավարժանքները՝ հեղինակը փորձում է հիմնավորել, որ «Ալբանիա» տեղանունն առաջացել է «հալոյեն», «հալբի» ցեղանունից, որ իբր՝ «Ալբանիա» նշանակել է «հալ»-երի երկիր: Ինչպես որ ժամանակին սրամտորեն նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, հեղինակն ընկնում է հակասության մեջ, քանի որ, եթե «Ալբանիա»-ն և «Աղուանք»-ը նշանակում են «հալ»-երի երկիր, ապա դրանք չեն կարող նույնանալ «հարթ ու տաք տեղանք» նշանակող Առանի հետ: Միանգամայն տեղին են նաև Բ. Ուլուբաբյանի խոսքերն այն մասին, որ «Ալբանիա-Աղուանք»-ի նման մեկնաբանությունը դժվար է ընդունել, քանի որ տեղանունը գոյացած է

20 Տե՛ս Ե.Ս. Եոսիֆով, О наименованиях “Албания” и “Аран”, տե՛ս “Известия АН Азерб. ССР”, серия общ. наук, 1961, N 12, с. 25. Տե՛ս նաև՝ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Չայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), էջ 41:
 21 Տե՛ս Ե.Ս. Եոսիֆով, նշվ. աշխ., էջ 25:
 22 Անդ, էջ 30 (այս տեսակետը բյուրեղացված է նույն հոդվածի ադրբեջաներեն ամփոփման մեջ):
 23 Անդ, էջ 25:
 24 Անդ:

համարվում տեղաբնիկ տարբեր ցեղանուններից ու սրանց մնացորդներից, որը գործնականում հնարավոր չէ պատկերացնել²⁵:

Խորամուխ լինելով հարցի քննությանը, Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, որ կելտերենին ցեղակից եվրոպական շատ լեզուներ, ինչպես անգլերենը, ֆրանսերենը և այլն, ունեն «ալպ», «ալբ» բառը «սար», «գագաթ» և «բարձունք» նշանակությամբ և, քանի որ «-իա» մասնիկը միշտ էլ տեղանունների հիմքերին է կցվում՝ նշանակելով «երկիր», «պետություն», «Ալբանիա»-ն պետք է նշանակի «լեռների երկիր»: Որպես հիմնավորում հեղինակը բերում է Շոտլանդիայի կելտական «Ալբանիա» անունը, “Mons Albanus”-ը (Ալբանական լեռներ) Իտալիայում, բալկանյան «Ալբանիա» պետության անվանումը և վերջապես՝ կովկասյան «Ալբանիա» անունը: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ հիշատակված բոլոր վայրերն էլ լեռնոտ տեղանք ունեն: Այս փաստը Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է բացատրել կելտական ցեղերի տեղաշարժերով և ասպատակություններով, որոնց ընթացքում նրանք սեփական «Ալբանիա» անունը թողել են իրենց նվաճած մի շարք երկրների վրա: Հեղինակն իրավացիորեն Ալպերի անունը ևս կապում է կելտ տեղաբնիկների «ալպ»=«սար, գագաթ, բարձր» բառի հետ:

Հիմնավորելու համար իր տեսակետը, Բ. Ուլուբաբյանը հիշատակում է կելտ-գալերի մինչև Փոքր Ասիա գաղթը՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերը, որտեղ նրանք ստեղծում են **Գաղատիա** կամ **Գալատիա** պետությունը²⁶: Հեղինակի կարծիքով՝ կելտական ցեղերի տեղաշարժերի ալիքը կովկասյան «Ալբանիա» կամ «Ադուանք» հասել է մ.թ.ա. II-III դարերում: Սակայն հեղինակի մատնանշած հիմնավորումները, որ իբր՝ վկայում են տվյալ տեսակետի օգտին, իրականում՝ ոչ մի հիմք չեն տալիս մման եզրահանգման համար: Եթե Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, «**Եւ որդիք Յաբեթի՝ Գամեր և ի նմանէ Գամիրք: Մագոզ և ի նմանէն Կեղզք և Գաղապացիք**»²⁷, ապա «Աստվածաշնչից» եկող այս տեղեկությունը ոչինչ չի ապացուցում և չի հիմնավորում: Նույնը կարելի է ասել հայերի և գաղատների զինական համագործակցության մասին Պատմահոր²⁸ վկայության կապակցությամբ, որը բերվում է հեղինակի կողմից՝ որպես կովան իր վարկածի օգտին: Ստիպված ենք արձանագրել, որ այն ոչ միայն ոչ մի առնչություն չունի «Ալբանիա-Ադուանք»-ի հետ, այլև ոչնչով չի օգնում հիմնախնդրի քննությանը:

Բ. Ուլուբաբյանը բերում է ևս մի տեղեկություն, որը, նրա կարծիքով, հավաստում է կելտ-գաղատացիների և Կովկասի առնչությունների մասին: Եղիշեի մի հաղորդման համաձայն՝ Կովկասյան լեռների հյուսիսահայաց լանջերին ապրել է «խալանդուրք» ցեղը և գտնվել է «աշխարհ Խալանդրաց» երկիրը²⁹, որոնք մինչև օրս հետազոտողների կողմից կամ համարվել են անբացատրելի թյուրիմացություն, կամ էլ արժանացել են ենթադրական բացատրությունների ու կամայական մեկնաբանությունների, ինչպես օրինակ՝ բխեցրել են «**հոների արքայական հորդայի անունից**» կամ հասկացել «**ընտիր**

25 Անդ: Գմնտ. Н.Я. Марр, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Пгд. 1922, с. 25. Տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

26 Հեղինակը վկայակոչում է Ю. Симонов-ի “Гелы-потомки древних кельтов”. Տե՛ս “Наука и жизнь”, 1976, N 5, с. 142-143.

27 Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. Բ: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի հաղորդումից բոլորովին չի բխում, թե կելտերը կովկասաբնակներ են, ինչպես կարծում է Բ. Ուլուբաբյանը:

28 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Բ, գլ. ԻԵ, գիրք Գ, գլ. Զ:

29 Տե՛ս Եղիշեի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 12, 141, 148:

թուրք» կամ «եկվոր թուրք»: Չեռագրերում «խայլանդուրք»-ը հանդիպում է նաև «Հայլանդուրք» գրությամբ, որը որոշ գրիչներ փորձել են հայերենով հասկանալ որպես «**հայել ընդ ուրուք**», ինչը բոլորովին իմաստ չունի տվյալ կապակցության մեջ և ստացվել է անհեթեթ «**...դադարեցին հայել ընդ ուրուք ելանել ընդ Պահական Դորայ**» արտահայտությունը:

Հրատարակիչները պահպանել են «**Խայլանդրաց**» ձևը, սակայն Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է տեղ տալ թե՛ «**Խայլանդուրք**» և թե՛ «**Հայլանդուրք**» ձևերին և գտնում է, որ «**Հայլանդուրք**»-ը կելտական բառ է (highlander) և նշանակում է **լեռնաբնակ** կամ **լեռնցի**: Ի հավելումն այս ամենի, հեղինակը նշում է, որ մինչև այժմ այդպես են կոչվում **Շոտլանդիայի (հին Ալբանիայի)** լեռնային մասերի բնակիչները: Իսկ «**խայլանդ**»-ը, նրա կարծիքով, ինչպես կելտերի, այնպես էլ նրանց ժառանգորդ անգլիացիների լեզվով նշանակում է «**լեռնաստան**», «**բարձրադիր տեղ**»: Հեղինակն այս փաստը համարում է ուշագրավ: Եթե ճիշտ է իր բացատրությունը, ապա այն գալիս է մեկ անգամ ևս շեշտելու կելտ-գաղատացիների սերտ կապը Կովկասի հետ և առավել հաստատուն հիմքի վրա դնելու Կուրի ձախսափնյակին տրված «**Ալբանիա**» տեղանվան իսկությունը³⁰:

Շարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ նա գրում է, թե հետագայում, երբ եկվոր թուրքական ցեղերն ամրացան Կուրի ավազանում և հին **Ալբանիայի** դաշտային մասի բնակիչ ցեղերին մասամբ ձուլեցին իրենց մեջ կամ էլ մյուս մասով մղեցին դեպի հյուսիս՝ նրանց առավել լեռնոտ բնաշխարհը, **Ալբանիան** բաժանվեց երկու մասի՝ հարավային կամ **հարթավայրային**, որը վաղուց ի վեր կոչվում էր Շիրվան, և լեռնային, որի համար եկվորները նոր անուն չփնտրեցին, այլ «**Ալբանիա**»- «**լեռների երկիր**»-ը թարգմանեցին իրենց լեզվով որպես «**Դադստան**», այսինքն՝ «**լեռնաստան**»: Հետևաբար, ըստ հեղինակի, «**Ալբանիա**» չի նշանակել «**ալբանների երկիր**» և ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կելտական «**լեռների երկիր**» անունը, որից էլ երկրի բնակիչները կոչվել են «**ալբաններ**» (հեղինակի մոտ՝ **աղբանցիներ**-Հ.Բ.): Հետևում է եզրակացությունը, որ «**Ալբանիա**»-ն էթնիկական անուն չէ, քանի որ, ըստ Ստրաբոնի, **ալբաններ** էին համարվում **Ալբանական քազավորության** մեջ մտնող 26 ցեղերը³¹:

Ինչպես կտեսնենք, մենք լիովին կիսում ենք Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքն այն մասին, որ «**Ալբանիա**»-ն էթնիկ անվանում չէ, սակայն նրա մի շարք դրույթներին համաձայն չենք: Վերջինս, անտարակույս մեծ և օգտակար աշխատանք է կատարել **Հայոց Արևելից կողմերի** պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, սակայն, հավուր պատշաճը մատուցելով նրա կատարածին, պետք է նշենք, որ անկախ այն հանգամանքից, թե «**Ալբանիա**» տեղանունը կելտական ծագում ունի, թե ոչ, Բ. Ուլուբաբյանի բացատրությունն ունի մի շարք խոցելի կողմեր: Դիշտ է, անշուշտ, որ կելտական լեզուները ազգակից են անգլերենին և ֆրանսերենին, սակայն հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքում նրանք առանձին ենթախումբ են կազմում, իսկ անգլերենն ու ֆրանսերենը, համապատասխանաբար, մտնում են գերմանական և ռոմանական ենթախմբերի մեջ: «**Highlander**»-ը, որչափ որ մենք կարող ենք դատել, այնուամենայնիվ, կելտական բառ չէ, այլ անգլերեն³²: Ըստ որում, անգլերեն են այդպես կոչել **շոտլանդական կելտերին** և ոչ

30 Նմանօրինակ բացատրություններ տվել են Յ. Մարքվարթը, Մ. Սկիդդը, Վ. Դուկասյանը: Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

31 Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

32 Տե՛ս B.K. Miller, Modern English-Russian dictionary, Moscow, 2005, p. 369.

թե կելտերն՝ իրենց: Եվ եթե անգլերեն **“highlander”** նշանակում է «լեռնաբնակ», ապա այն V դ. չէր կարող արտասանվել **«հայլենդեր»**, այլ հավանաբար **«հիլլանդեր»** կամ **«հիլլանդեր»**, որը սերտ աղերս ունի գերմաներեն **“Hochländer”** բառի հետ, որը նույնպես նշանակում է «լեռնաբնակ» կամ «լեռնային Շոտլանդիայի բնակիչ»³³: Հետևաբար V դարում անգամ գերմանները «լեռների երկիր»-ը չէի կոչի **«Հայլանդ»**, իսկ իրենց ինքնությունը դեռ լիովին պահպանած կելտերը իրենց չէին անվանի գերմանների լեզվով: Անշուշտ, կելտերը կարող էին իրենց տեղաշարժերի ժամանակ հայտնվել հեռավոր Կովկասում, սակայն, եթե դա իրոք տեղի է ունեցել և անգամ **«խայլանդուրներ»**-ը կելտեր են, ապա նրանց անվանը նման բացատրություն տալը ոչ միայն անհիմաստ է, այլև անհնարին:

2. «Աղուան-alban» էթնանվան և «Աղուանք-Albania» երկրանվան բացատրությունը

Խոսելով Ալբանական թագավորության մասին, իր օրերում՝ մ.թ.ա. I դարի վերջերին և I դարի սկզբներին, Ստրաբոնը գրել է, որ նրա մեջ 26 ցեղեր էին գտնվում, որոնք խոսում էին տարբեր լեզուներով և մինչև միավորվելը կառավարվում էին առանձին թագավորներով³⁴: Ելակետ ընդունելով այս տեղեկությունը՝ փորձենք պատասխան տալ այն հարցին, թե 26 ցեղերի այդ համադաշնության բնակչությունն ինչու՞ է ստացել հայերի կողմից **«աղուան»**, իսկ հունա-հռոմեացիների կողմից **«alban»** ընդհանրական էթնանունը: Պատմահոր տեղեկություններից մեզ համար պարզ դարձավ, որ հայկազն Սիսակը ժառանգում է **Աղվանից դաշտը** և նրա լեռնակողմը **Երասխից** մինչև **Հունարակերտ** ամրոցը՝ արևելքում սահման ունենալով **Կուր գետը**, որը և հայերենով խոսողների սահմանն էր: Ընդ որում աշխարհն էլ նրա **աղու** (=քաղցր) բարբի պատճառով ստանում է **Աղուանք-Աղվանք** անունը: Վաղարշակ թագավորի օրոք Առանը նշանակվում է կողմնակալ **«յարևելից կողմանէ գեղերք հայկական խօսիցս»**³⁵: Այս ամենը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ **Առանը**, որին աղբրեջանական պատմագրությունը, փրփուրը բերանին, փորձում է ներկայացնել որպես այսպես կոչված՝ աղվանների նախահայր, ոչ մի առնչություն չունի **Կուրի** ձախսափնյակում փոխած հյուսիսային դաշտի և Պատմահոր հավաստմամբ՝ **Մեծ Կովկասի** ստորոտում հաստատված եկամուտ (եկվոր) ազգի հետ, որոնց անգամ Մովսես Խորենացին նման անունով չի կոչում:

Թվում է, թե Մովսես Խորենացու հաղորդումն իր հստակությամբ երկմտության տեղիք չի տալիս, սակայն այնպիսի մի նշանավոր հայագետ, ինչպիսին գերմանացի Հայնրիխ Հյուբշմանն է, եկել է այն եզրակացության, որ հայոց խոսքի եզերքը ոչ թե **Կուր գետն** էր, այլ **Սյունիքը**: Ըստ որում, սխալ հասկանալով պատմիչին՝ հեղինակը լոկ փորձում է պարզել, թե **Սյունիքը** այդ սահմանից ներս էր, թե՞ դուրս³⁶: Հենվելով Պրոկոպիոս Կեսարացու այն հաղորդման վրա, որտեղ պյունեցիները Պարսկական Հայաստանի (իմա՝ մարզպանության-Բ.Հ.) զինվորներից անջատ են հիշվում, ինչպես և Ջաքարիա Հռետորի տվյալն այն

33 Большой немецко-русский словарь (Grosswörterbuch Deutsch-Russisch), Москва, 2005, с. 451.

34 Տե՛ս Strabo, XI, 4, 6.

35 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

36 Տե՛ս Դ. Դյուբշման, Դին Դայոց տեղոյ անունները, թարգմանեց Դ.Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 57:

մասին, որ **Միսական երկիրը** իբր՝ **հայերից, վրացիներից և աղվաններից** գատ երկիր է սեփական լեզվով³⁷, Հ. Հյուբշմանը գալիս է այն եզրակացության, որ սյունեցիները լեզվով և ազգությամբ տարբեր են հայերից³⁸: Այնուհետև հեղինակը գալիս է ևս մեկ այլ անհեթեթ եզրակացության, թե **Սյունիքից** արևելք տարածվել է հայերենի և առաներենի սահմանը³⁹: Ըստ երևույթին՝ Հ. Հյուբշմանի հեղինակությունը աներկբայելի է եղել հայ նշանավոր պատմաբան Ն. Ադունցի աչքում, և նա էլ **Սյունիքը** հռչակում է Հայաստանի աղվանական ծայրամաս⁴⁰, այսինքն՝ **Սյունիքն** էլ հատկացնում է այսպես կոչված՝ **Աղվանքին**: Այս ամենը, որ գիտականության նշույլ անգամ չի պարունակում, մինչև այսօր ջուր է լցնում աղբբեջանական պատմաբանների ջրաղացին, թե իբր՝ **Առանը** նշանակվել է կուսակալ հայոց լեզվի արևելյան եզերքում կամ սահմանում և եղել է **այսպես կոչված՝ աղվանների** նախահայրը: Իրականում, ինչպես շուտով ստորև կհամոզվենք, «**աղուան**» հասկացությունը գուտ հայկական է թե՛ իր նշանակությամբ և թե՛ աշխարհագրական ընդգրկումով, եթե չհաշվենք հայերի կողմից **Կուրի** ձախափնյակին տրված **Աղվանք** անունը, որը բոլորովին էլ էթնիկական հիմք չունենալով, հռոմեացիների կողմից, հարմարեցվելով լատինական աշխարհի տեղանուններից մեկին, վերածվել է **Ալբանիայի**՝ ոչ մի կերպ չարտահայտելով **Կուրի** ձախափնյակի բնակչության էթնիկ պատկանելությունը:

Ուստի առնվազն տարօրինակ են հնչում Ռ. Մելիքովի այն խոսքերը, թե «Եղել են այդ շրջանում ալբանները առանձին ցեղ կամ էլ ցեղերի միություն (եթե ցեղերի միություն, ապա քանակապես զգալի աստիճանի տարբերվող այն ցեղերից, որոնք մ.թ.ա. I դ.-մ.թ. I դ. մտել են Ալբանական թագավորության կազմի մեջ), մենք չգիտենք»⁴¹: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գտնում է, որ սկզբում ալբանները բնակվում էին **Կուր գետից** մինչև **Կովկասյան լեռներն** ընկած տարածքում, սակայն դա վերաբերում է Ալբանական թագավորության սահմաններին և որ իբր՝ ալբանական ցեղերը բնակվել են, ի դեմս **ուտիների**, նաև Կուրից հարավ ընկած շրջանում⁴²: Որ **Կուրի** աջափնյա **Աղվանքը** ոչ մի կապ չունի գետի ձախափնյակի **այսպես կոչված Աղվանքի հետ**, որի իսկական անվանումը մեզ հայտնի էլ չէ և միայն կարելի է ենթադրել, մենք առաջիկայում դեռ կքննարկենք, իսկ այժմ լոկ նշենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերի միություն հանդիսացող Ալբանական թագավորությունը էթնիկ իմաստով դեռևս անգամ **կովկասալեզու ցեղերի համադաշնություն** չէր:

Աղվանք անունն ունի գուտ հայկական բովանդակություն և ծագում է «**աղու**» բառից: «**Աղու**», որը նշանակում է քաղցր, բարի, անուշ, մեղմ և այլն, առաջացել է «**աղ**» բառի գործիական հոլովածնից և ավելի վաղ հնչել է ոչ թե «**աղու**», այլ «**աղով**» կամ, որ ավելի ճիշտ է, «**ալով**», որ կնշանակի աղով համեմված, համեղություն ձեռք բերած: Ըստ որում, հետաքրքիր է, որ վրացիները փոխառել են այդ բառը շատ վաղուց, երբ հայերը այն դեռ արտասանում էին «**ալով**»: Ինչպես ճիշտ նշում է Հր. Աճառյանը, վրացերեն **գաալովբա**-ն, որ նշանակում

37 St u Procop., Bell. Pers., 1, 15. Չաքարիա Հոետոր, Ժամանակագրություն, գիրք XII, գլ. 7, տե ս Hamilton Brooks, The Syriac cronicale known as that of Zachariah of Mitylene, London, 1899:

38 St u Հ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 58:

39 Աճո:

40 St u Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, с. 423.

41 St u Р. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), с. 126-127.

42 Աճո, էջ 127:

է«քաղցրանալ», «անուշ համ ստանալ», կազմված է արմատական «ալով» բառից, որ փոխառություն է հայերենից և համապատասխանում է «աղու»-ին: Ըստ որում, հայերեն «աղու»-ից է ծագում մաս վրացերեն **միալներա=փաղաքել** բառը⁴³: Դժվար չէ տեսնել, որ «ալով»-ը հայերենին հատուկ օրինաչափությամբ, ինչպես օրինակ՝ վրացիների կողմից շատ վաղուց փոխառված **Մովկանը**, որ ավելի ուշ ժամանակների հայկական աղբյուրներում արձանագրված Մուկանն է, աստիճանաբար սկսում է արտասանվել «ալու», իսկ ավելի ուշ՝ «աղու»: Միակ հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ «ով»-ի վերածվելը «ու»-ի կատարվել է գոնե մինչև մ.թ.ա. I դարը: Սակայն բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ «ալով» ձևին՝ մինչև Գնեսու Պոմպեոսի հռոմեական բանակների Ալքանիա գալը, նախորդել է «ալոբ»-ը: Չի բացառվում առաջին հնարավորության իսկությունը, սակայն մենք, ելնելով մի շարք հանգամանքներից, որոնց ստորև կանդորադառնանք, հակված ենք առաջնությունը տալու «ալոբ» հնչյունը: Եվ, եթե ճիշտ է մեր տեսակետը⁴⁴, իսկ այն ոչ ճիշտ համարելու հիմքեր չկան, ապա «ալոբ»-ը վերածվելու էր «ալով»-ի, իսկ այնուհետև «ալու»-ի, իսկ վրացական փոխառությունը կարող էր կատարվել «ալով» ձևի հանդես գալուց հետո:

Գործիական հոլովի «-բ» կազմիչը պահպանվել է մաս աշխարհաբարում: Այսպես, օրինակ, եթե «ուշադրություն» բառը սեռականում «ուշադրության» է, ապա «-բ» գործիականակերտը ստանալուց հետո վերածվում է «ուշադրությամբ»-ի, որտեղ «ն»-ն «բ»-ի ազդեցությամբ վերածվում է «մ»-ի: Գրաբարում կա գոյականների 5 պարզ հոլովում՝ Ա, Ե, Ի, Ո, Ու և երկու խառն՝ Ի-Ա, Ո-Ա: Գոյականը Ա պարզ հոլովման դեպքում գործիականում ունի «-ալ» վերջավորությունը, որը ձևավորվում է սեռականի «այ» և գործիականի «-ւ» կազմիչի միացումով: Ե պարզ հոլովման դեպքում գործիական հոլովը կազմվում է սեռականի վերջավորության վրա գործիականի «-բ» կազմիչի հավելումով: Ի հոլովման ժամանակ սեռականի «-ի» վերջավորությանը հավելվում է գործիականի «-ւ» կազմիչը: Նույնը տեղի է ունենում Ո հոլովման դեպքում: Շեղում է տեղի ունենում Ու հոլովման դեպքում, երբ գործիականում գոյականը ունի սեռականի և տրականի հոլովաձևը: Իսկ այդ կարելի է բացատրել միայն մի իրողությամբ: Մենք հակված ենք կարծելու, որ վաղնջական ժամանակներում Ու հոլովման դեպքում գոյականը գործիականում պետք է ունենար «-բ» կազմիչը, որը վերածվելով «-ւ»-ի, ընկել է, քանի որ երկու «ւ»-ները պարզապես համագոյակցել չէին կարող: Ի-Ա խառը հոլովումը նույնպես մեզ նորություն չի տալիս: Անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքում մենք մշտապես հանդիպում ենք գործիականի «-բ» կազմիչին⁴⁵:

Ի մի բերելով վերև ասվածը, մենք, հիմք ունենալով «կին» գոյականի գործիականում «կանամբ» և «կնաւ» ձևերը⁴⁶, գալիս ենք այն եզրակացության, որ վաղնջական հայերենում գործիականը բոլոր հոլովներում կազմվել է, ամենայն հավանականությամբ, «-բ» կազմիչով, սակայն, երբ հայոց լեզվի տարածման առանձին շրջաններում «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, «կանամբ»-ը սկզբում վերածվել է «կնաւ»-ի, իսկ շեշտակորույս «ա»-ի անկումից հետո «կնաւ»-ի:

43 Տե՛ս Գր. Աճառյան, Գայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Եր., 1971, էջ 116:

44 Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, հայերենի գործիականի կազմիչը վաղնջահայերենում պիտի ունենար -bi / -wi (-vi) տեսքը: Տե՛ս Գայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 241:

45 Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 29-38:

46 Անդ, էջ 56:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա, Ե, Ի, Ո հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը «-ւ»-ն է, իսկ ինչ վերաբերում է Ու հոլովմանը, ապա մեր բացատրությունն արդեն տվել ենք: Կարծում ենք, որ վաղմջական հայերենում թե՛ պարզ և թե՛ խառը հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը եղել է «-բ», սակայն այն մեզ է հասել միայն խառը հոլովման որոշ և անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքերում: Նկատվում է օրինաչափություն: Չայնավորներից հետո «-բ»-ն ժամանակի ընթացքում որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, որն էլ մեզ իրավունք է տալիս ենթադրելու, թե Ու հոլովման դեպքում նույնպես «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, սակայն ընկել է, քանի որ չէր կարող հնչվել «-ու»-ից հետո:

Եթե փորձենք համեմատել լատիներենի գործիական հոլովի վերջավորությունները, ապա կտեսնենք, որ առաջին հոլովման դեպքում գործիականն ունի ուղղականի տեսքը, երկրորդ հոլովման դեպքում՝ «-օ» վերջավորությունը, որը համընկնում է տրականին, երրորդ հոլովման դեպքում՝ «-ե», չորրորդ հոլովման դեպքում՝ հոգնակիում «bus», և հինգերորդ հոլովման դեպքում՝ կրկին հոգնակիում «būs»⁴⁷: Կարծում ենք, որ լատիներենում ևս «-բ»-ն կամ «b-ūs»-ը՝ որպես գործիականի հոգնակի թվի կազմիչներ, ցույց են տալիս, որ գործիականի «-բ» հոլովակազմիչը հնդեվրոպական ընդհանուր ակունքներ ունի: Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ պարզելու, թե ինչպես են ընթացել հնչյունափոխական գործընթացները լատիներենում, առավել ևս, որ մենք համապատասխան պատրաստություն էլ չունենք, սակայն լատիներենի օրինակը ցույց է տալիս, որ վաղմջական հայերենում սկզբնապես գործիական հոլովի կազմիչը եղել է միայն «-բ», որը ձայնավորից հետո որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, իսկ Ո հոլովման դեպքում՝ «-վ»-ի:

Այժմ, ելնելով վերը կատարված քննությունից, դժվար չէ եզրակացնել, որ սկզբնական «ալոբ»-ը և նրանից առաջացած «ալով»-ը և «ալու-աղու»-ն, բացի վերը նշված իմաստներից, ունեցել է «պարարտ», «արգասաբեր» իմաստ, որի վրա գումարվելով «-ան» վերջածանցը՝ ծնել է արգասաբեր վայրի իմաստ: Դրա վրա դրվելով «բ» հոգնակիակերտը, նրան տվել է աշխարհագրական տեղանքի կամ երկրամասի բովանդակություն: Վերջինիս առաջացումից հետո **Կուր-Արաքսյան** տափարակի **Կուրի** աջափնյակը ստացել է **Աղուանից դաշտ** անունը: Սակայն Մեծ Հայքին պատկանում էր միայն նշված տափարակի Մեծ Հայքի մեջ մտնող **Կուրի** աջափնյակը, հետևաբար հայերը արգավանդ դաշտի գաղափարը տարածեցին նաև **Կուրի** ձախափնյա շրջանի վրա, և երբ այնտեղ ձևավորվեց ինչ-որ մի անուն ունեցող պետություն, հայերն այն կոչեցին **Աղվանից (դաշտի) պետություն** կամ **Աղվանք**:

Ամեն ինչից դատելով՝ հայերն սկզբում այդ թագավորությունը կոչել են **Ալբանք**, որը միայն հետագայում՝ դեռ մինչև հայ գրերի գյուտը, վերածվել է **Աղվանքի**, իսկ «ով»-ի «ու» վերափոխվելուց հետո՝ «**Ալուանք**»-ի, էլ ավելի ուշ՝ «**Աղուանք**»-ի: Հասկանալի է, որ «**Աղվանքի**» հայկական լինելը և հայերենով բացատրվելը, վերն ասվածից հետո, այլևս կասկածներ հարուցել չեն կարող, որ այն գուտ հայկական երևույթ է: Եվ, եթե հետագայում, անգամ՝ ուշ միջնադարում մարդը իրեն համարում էր «**ազգաի հայ**» «**Աղուանից աշխարհից**», բնավ չի նշանակում, թե նա այսպես կոչված աղվան է եղել: Դա մոտավորապես նույնն է, ինչ որ վասպուրականցին կամ գուգարացին իրենց կոչեին «**ազգաի հայ**» «ի

47 Стѹ В. И. Мирошенко, Н. А. Федоров, Учебник латинского языка, Москва, 1976, с. 26-111.

Վասպուրական կամ ի Գուգարաց աշխարհէ»:

Հետագա շարադրանքում մենք ցույց կտանք, որ այսպես կոչված «**աղուաններ**»-ը կամ «**ալբաններ**»-ը հունա-հռոմեական աշխարհին հայտնի են դառնում մոտավորապես մ.թ.ա. I դարից: Արևելք են գալիս հռոմեացիները՝ ի դեմս Գնեոս Պոմպեոսի բանակների, և **այսպես կոչված Աղվանքի** անունը, որ հայերի բերանում այդ ժամանակ հնչելու էր **Ալոբանք**, նրանք անմիջապես նմանեցնում են **Ալբանիային**, որտեղ սղվում է շեշտակորույս «ո»-ն և հայկական «ք» հոգնակիակերտը, որ սովորաբար նշանակում է երկիր կամ ժողովուրդ, փոխարինվում է «-ia»-ով: Անկախ այն հանգամանքից, թե **Ալբանիայի** զուգահեռները հանդիպում են կելտական ժողովուրդների մոտ, այս դեպքում **Կուրի** ձախափնյակում գտնվող պետության **Ալբանիա** անվանումը զուտ պատահական նմանություն ունի նրանց հետ: Այլ խոսքով, «**alban**» և «**Albania**» անունները ծագում են հայերի շրջանում և բացատրվում են հայերենով: Այդ անունը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել կելտական աշխարհի և ոչ էլ լատինական **mons Albanus**-ի հետ:

3. Այսպես կոչված ալբանական ցեղերի և նրանց լեզվական պատկանելության հարցի շուրջ:

Հասկանալի պատճառներով «**Ալբանիա-Աղուանք**»-ի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական աղբյուրները: Որչափ որ մենք կարող ենք դատել, դրանց մեջ առաջինը ամսագի հույն աշխարհագետ Ստրաբոնն է, որի հաղորդումներից մեկի համաձայն՝ «**Նրանց (իմա՝ ալբանների - Բ.Հ.) թագավորները երևելի են: Այժմ, ճիշտ է, բոլոր ցեղերին մեկ թագավոր է կառավարում, այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր այլալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորի կողմից: Նրանք (իմա՝ ալբանները - Բ.Հ.) 26 լեզուներ ունեն, այնպես որ նրանք դժվարությամբ են մտնում միմյանց հետ հարաբերությունների մեջ**»⁴⁸: Հենվելով այս հաղորդման վրա՝ Կ. Տրևերը գրում է, թե աղվանական ազգությունը ձևավորվել է 26 ցեղերից: Ըստ որում, այդ ցեղերի միավորումից հետո ցեղային միավորման գլուխ է կանգնում **աղվանների** կամ **ալբանների** ցեղը, որը հավանաբար տնտեսական և ռազմական տեսակետից առավել հզորն է եղել⁴⁹: Եզրակացությունը՝ եզրակացություն, սակայն, հակառակ Կ. Տրևերի «խորհմաստ» դատողության, դեռևս և ոչ մի ուսումնասիրողի չի հաջողվել գտնել «**ալբան-աղուան**» անունը կրող որոշակի ցեղ: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, թե իբր՝ **Կուրի** ձախափնյակում է գտնվել **ալբանների** հավաքական ամբողջությունը, ապա զարմանալիորեն թագավորության անկումից հետո երբևէ չի հիշատակվում մի որևէ ցեղ, որը կրեր «**ալբան-աղուան**» անունը:

Այս հարցին, անշուշտ, մենք դեռ կանդրադառնանք, սակայն այժմ կանգ առնենք այն հարցի վրա, թե որոնք են եղել Ստրաբոնի կողմից հիշատակված այսպես կոչված **ալբանական 26 ցեղերը**, քանի որ՝ ինչ-ինչ պատճառներով հույն աշխարհագետը նրանց անունները չի պահպանել: Կ. Տրևերը, փորձելով ինչ-որ կերպ վեր հանել այսպես կոչված աղվանական ցեղերի անունները, գրում է, թե

48 Տե՛ս Strabo, XI, 4, 6.

49 Տե՛ս К.В. Тревер, ԳՎ. աշխ., էջ 44:

պատմությունը հիշյալ բոլոր 26 ցեղերի անունները չի պահպանել: Որ իբր՝ պահպանվել են, հավանաբար, առավել նշանավորների մասին առանձին տվյալներ և հիշատակություններ⁵⁰, սակայն դրանց մեջ նա այդպես էլ չի գտնում ալբաններին: Դժբախտաբար, բարեխիղճ և անգամ հայերի նկատմամբ արտակարգ բարյացակամորեն տրամադրված, սակայն, այսպես կոչված՝ Աղվանքի շատ հարցերից անտեղյակ Կ. Տրևերը, որին, որքան էլ ցավալի լինի, առանց լուրջ վերլուծության հետևել են նշանակալի թվով այլ ուսումնասիրողներ, ներկայացնում է մեզ մի այնպիսի շարադրանք, որը բացարձակորեն չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Հեղինակի կարծիքով, «ալբան»-ների բուն տարածքը եղել է **Կուր** գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանը՝ գերազանցապես ձախափնյա շրջանը, իսկ **Կուրի** ստորին հոսանքի աջափնյակը, որ հնում կրել է **Կասպիանե** (իմա՝ հայերեն **Կասպ-Բ.Հ.**) անունը, Ստրաբոնի համաձայն, նույնպես մտել է **Ալբանիա-Աղուանքի** մեջ⁵¹:

Հույն աշխարհագետը **Կասպ-Կասպիանեին** անդրադարձել է երկու անգամ և, առաջին հայացքից, խիստ հակասական ձևով: Այսպես, անդրադառնալով Մեծ Հայքի ընդարձակմանը՝ Արտաշես Ա հայոց թագավորի օրոք, Ստրաբոնը գրում է, թե Արտաշեսը և Չարեհը «...մեծացան՝ շրջակա ազգերից գրավելով զանազան զավառներ, Մարերից՝ **Կասպիանեն, Փավնիպիսը և Բասորպեդան...**»⁵²:

Չնայած Ստրաբոնը խոսում է միասնական նվաճումների մասին, իրականում մարերից, բայց ոչ թե «ալբան-աղուան»-ներից **Կասպիանեն** կարող էր գրավել միայն Արտաշես Ա-ն: Սակայն առավելապես հենվելով Ստրաբոնի մեկ այլ հաղորդման վրա, որտեղ ասված է, թե «**ալբանների մարզին է պատկանում Կասպիանեն, որն [այդպես] է կոչվել այժմ անհետացած մի ցեղի անունով, որով կոչվում է նաև ծովը**»⁵³, Կ. Տրևերը⁵⁴, Ս. Երեմյանը⁵⁵ և շատ ուրիշներ գտնում են, որ **Կասպիանեն** իբր՝ եղել է «ալբանական» երկրամաս: Այսուհանդերձ Կ. Տրևերը, հավանաբար, որոշ երկմտանք է ունեցել **Կասպիանեի** հարցում, որովհետև այնուհետև նշել է, թե պարզ չէ՝ Ստրաբոնը ասում է իր ժամանակների կացության մասին, թե՞ վկայաբերում է իր նախորդներից մեկի հաղորդումը: Ուստի նա եզրակացրել է, որ չի բացառվում այն հնարավորությունը, որ հեղինակը նկատի է ունեցել ոչ միայն **Կուրից** հարավ ընկած գետաբերանի աջափնյա շրջանը, այլև ձախափնյակը՝ ներառելով **Ապշերոնի թերակղզին** և շրջակա երկրամասերը, որի բնակչությունը մ.թ. I դարերում, թերևս, կրել է կամ շարունակել է կրել կասպերի անունը⁵⁶: **Ապշերոնի թերակղզու** և շրջակա տարածքների ներառումը **Կասպ-Կասպիանեի** մեջ մի փոքր փոխում է Կ. Տրևերի եզրակացության բնույթը, սակայն հակասությունը բոլորովին չի վերացնում, քանի որ խոսքը մի դեպքում վերաբերում է ալբանական երկրամասին, իսկ մյուս դեպքում՝ հայերի կողմից մարերից գրավված երկրամասին: Սակայն խնդիրը դրանով չի ավարտվում, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, ոչ մի կերպ չի կարելի մ.թ. I դարի հաղորդումը տարածել առավել հին ժամանակների վրա: Եթե Կ. Տրևերը և նրան հետևողները մի փոքր

50 Անդ, էջ 44:

51 Անդ:

52 Strabo, XI, 14, 5.

53 Անդ, XI, 4, 5.

54 Տե՛ս K.B. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

55 Տե՛ս Ս.Տ. Երեմյանի աշխատությունները և «Աղվանք»-ին վերաբերող քարտեզները:

56 Տե՛ս K.B. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 45:

խորանային սկզբնաղբյուրների՝ թեկուզև կցկտուր տեղեկությունների մեջ, ապա նրանց համար պարզ կդառնար, որ Ստրաբոնի մոտ հակասություն չկա, քանի որ հեղինակը նկատի է ունեցել երկու իրարից տարբեր **կասպիաններ**:

Նախ՝ քննության առնենք այն հարցը, թե այբանական համարվող **կասպերը** երբվանից կարող էին բնակվել նշված տարածքներում: Հարցը մենք քննության ենք առնում այն պարզ պատճառով, որ համեմայն դեպս՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանում **կասպերի** բնակությունը հիշյալ տարածքում լիովին բացառվում է: Աքեմենյան Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանը՝ Հերոդոտոսի հավաստմամբ, անցնում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով. «Նույնիսկ **կոլքերը և հարևանները՝ մինչև Կովկաս լեռը (իմա՝ լեռնաշղթան-Ք.Հ.), քանզի մինչև լեռը տիրում են պարսիկները, իսկ Կովկասից հյուսիս (ընկած երկիրը) հաշվի չի առնում պարսիկներին, նույնպես հարկ են տալիս ընծաներ մատուցելու ձևով**»⁵⁷: Ստացվում է հետաքրքիր կացություն. մի կողմից՝ կարծես թե կասկած չկա, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանը հասել է մինչև **Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան**, իսկ մյուս կողմից՝ զարմանալիորեն **Կուրից հյուսիս ընկած երկիրը**, թվում է, թե չի մտնում ոչ մի սատրապության մեջ:

Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ Պարսից տերության սահմանն անցել է **Կուր** գետով, որը բավականաչափ ամուր պատնեշ էր հյուսիսկովկասյան քոչվորների դիմաց, սակայն, այնուամենայնիվ, այն անհամեմատ ավելի խոցելի պատվար էր, քան Կովկասյան լեռնաշղթան, ուստի միանգամայն տրամաբանական պետք է համարել այն միտքը, որ Աքեմենյան տերությունը իր սահմանները հասցրել էր մինչև **Կովկասի լեռները**: Այդ դեպքում պետք է պատասխան տալ այն հարցին, թե ովքե՞ր են բնակեցրել **Կովկասյան լեռնաշղթայի** ու **Կուրի** միջև ընկած տարածքը:

Կասպերի հետ կապված, կամա թե ակամա, պարտավոր ենք քննարկել մի շատ կարևոր հարց՝ կապված XI և XV սատրապությունների տեղադրության հետ, որը, մեր կարծիքով, լույս է սփռում նշված կնճռոտ հարցի վրա: Առաջինի մասին Հերոդոտոսը գրում է. «**Կասպերը, պավսիկները, պանդինաթները և դարեյուները, մեկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր**»⁵⁸: Իսկ երկրորդն ունի հետևյալ նկարագրությունը. «**Մակերը և կասպերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր**»⁵⁹: Ավելորդ չի լինի նշել, որ նշված սատրապությունների տեղադրության մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Մասնավորապես, որոշ ուսումնասիրողներ փորձում են տասնհինգերորդ սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում՝ փորձելով սակերին տեղադրել **Սակասենեի** տարածքում, այսինքն՝ **Պանձակ**, ներկայիս **Պյանջա** քաղաքի շրջակայքում⁶⁰: Սակայն պատմաբանների մեծ մասը իրավացիորեն գտնում է, որ տեղեկությունը վերաբերում է միջինասիական սակերին, որոնք նույնանուն են բեհիսթունյան արձանագրության **Saka** երկրին⁶¹: Հասկանալի է, որ նման բացատրության և տեղորոշման դեպքում տասնհինգերորդ սատրապությունը կհայտնվի ոչ թե Այսրկովկասում, այլ **Կասպից ծովից** արևելք ընկած շրջանում:

57 Herodotus, III, 97.

58 Անդ, III, 92:

59 Անդ, III, 93:

60 Տե՛ս В.В. Струве, Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968, с. 18.

61 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 359.

Կասկածից վեր է, որ չնայած աղբրեջանցի պատմաբանների համառ ձգտումներին, Հերոդոտոսի XV սատրապության մեջ հիշատակված կասպերին տեղադրել Այսրկովկասում պարզապես հնարավոր չէ, քանի որ ավելի ուշ շրջանում հիշատակված այսրկովկասյան կասպերը բավականին համեստ տարածք էին զբաղեցնում անգամ՝ **Շակաշենեում** հաստատված ու ժամանակի ընթացքում հայացած սակերի հետ միասին և հազիվ թե կարող էին 250 տաղանդ հարկ վճարել:

Կարծում ենք՝ անգամ հարկ չկա ընդգծելու, որ XI սատրապության **կասպերը**, ազգակից լինելով հանդերձ XV սատրապության **կասպերին**, այնուամենայնիվ չեն նույնանում նրանց հետ: Եվ եթե նրանք հիշատակվում են տարբեր սատրապություններում, ապա իրողությունը պետք է բացատրել այդ երկու հատվածների բնակության իրար չսահմանակցող տարածքների առկայությամբ և, իհարկե, նշանակալից բազմամարդությամբ, որի շնորհիվ նրանք տեղ են գտել երկու սատրապությունների նկարագրության մեջ: Չխորանալով հարցի մանրամասների մեջ՝ նշենք, որ ուսումնասիրողները, ըստ մեծի մասին (Շթայն Հ., Հերման Ա., Դյակոնով Ի. Մ.), ինչպես նաև “История Дагестана” («Դաղստանի պատմություն») գրքի հեղինակները, (Կուզմինա Ե.Ե., Հեդգֆելդ Ե. և ուրիշներ) կասպերին տեղադրել են Ատրպատականյան Մարաստանից հյուսիս-արևելք, **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին, **Ապշերոնի թերակղզուց** դեպի հարավ⁶²: Ըստ որում, այս տեսակետն, առաջին հայացքից, անթերի է, որովհետև Ստրաբոնը, Կոլավոլիս Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ, իրոք, Կասպից ծովի հիշյալ հատվածում են տեղադրում **Կասպիանե երկիրը**: Հավելենք, որ դրան չեն հակասում նաև հայկական աղբյուրների տեղեկությունները, որոնք նույնպես **Կասպը** տեղորոշում են **Կասպից ծովին** առափնյա երկրամասում: Այս տեղեկություններին մենք դեռ կանոնադառնանք, որովհետև դրանք լուրջ վերլուծություն են պահանջում, իսկ այժմ լոկ արձանագրենք, որ **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին վերոհիշյալ հեղինակները տեղադրում են XI սատրապության **կասպերին**:

XV սատրապության կասպերը, ուսումնասիրողների մի մասի տեսակետով, բնակեցրել են Հինդաբաշից հարավ (Քաֆիրիստան, Նուրիստան և Չիթթալ) ընկած շրջանը⁶³: Ու. Հաուն և Ջ. Ուելսը հակված են նրանց տեսնելու Քաշմիրում⁶⁴, չնայած շատ էլ վստահ չեն տեղադրության խնդրում: Ի.Մ. Դյակոնովը, ելնելով այն հանգամանքից, որ Քսերքսեսի բանակում կռվող **կասպերի** հագուստը և զենքը նման էին մ.թ.ա. I հազարամյակի **մաննացիների** և **մարերի** հանդերձանքին, նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ⁶⁵: Ինչ վերաբերում է XV սատրապության **կասպերին**, ապա Ի. Դյակոնովը նրանց տեսնում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան **սակերի** հարևանությամբ: Սակայն, որքան էլ զարմանալի լինի, հեղինակը չի բացառում նաև XV սատրապության **կասպերի** տեղորոշումը Այսրկովկասում, ինչը և, սկզբնաղբյուրներից ելնելով, պետք է

62 Տե՛ս Ա.И. Доватур, Д.И. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в "Истории" Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. "Наука", Москва, 1982, с. 196, 66р. 101:

63 Անդ:

64 Տե՛ս How W., Wells J., A commentary of Herodotus. Oxford, 1928, I-II, տե՛ս Ա.И. Доватур, ..., նշվ. աշխ., էջ 196, 66р. 101: Հմմտ. Junge J., Sake-Studien, տե՛ս "Klio", 1939, տե՛ս Heft, XLI, p. 84.

65 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, сс. 103, 364. Հմմտ. Хлонин И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, տե՛ս "Страны и народы Востока", 1969, вып. 87, с. 288.

համարել անհեթեթություն:

Ստրուվեն հիշյալ սատրապությունը փորձում էր տեղորոշել **Արալի ծովից** արևելք՝ վերջինս դիտարկելով որպես **Կասպից ծովի** շարունակություն: Նա գտնում էր, որ **կասպերը** նույնանուն են **սակերին**, որոնք բնակվում էին **Սոգդից** այն կողմ և Դարեհ Ա-ի օրոք կազմել էին ծովից այն կողմ գտնվող **սակերի հատուկ շրջանը**: Ըստ հեղինակի՝ հույն պատմագիրները **Արալյան ծովից** արևելք բնակվող **սակերին** կոչում էին **մասագետներ** և **դահեր**, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **կասպեր**⁶⁶:

Դժվար չէ տեսնել, որ կարծիքների ու տեսակետների պակաս չի զգացվում, սակայն հարցը մնում է մութ և անհասկանալի: Մի դեպքում՝ փաստորեն, երկու կասպերն էլ հայտնվում են Այսրկովկասում, մյուս դեպքում՝ Միջին Ասիայի կողմերում: Վերջապես, մի շատ էական իրողություն. այն, որ **Մարաստանը** սահմանակցում էր անմիջականորեն **սասպեյրներին**, ինչի մասին հավաստում է Հերոդոտոսը, դառնում է ոչ միայն կասկածելի, այլև անհնարին: Սակայն վերոհիշյալ ուսումնասիրողները, չգիտես ինչու, այդ մասին մոռանում են: Ելնելով նշված հակասական տեսակետների առկայությունից, որոնք, ըստ իս, լոկ խճճում են խնդիրը, կամենում ենք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Ու. Հաուի և Ջ. Ուելսի այն ենթադրության վրա, որ սատրապությունների ցուցակում **կասպերի** կամ **կասպիացիների** մարզը փոխարինում է **Հյուրկանիային** կամ **Վրկանին**⁶⁷:

Շուտով պարզ կդառնա, որ այդ ենթադրությունը միակ հավանականն է, սակայն բոլորովին ավելորդ չենք համարում նշել, որ այս իրողությունը, այլ խոսքով՝ Վրկանից աշխարհի հիշատակության բացակայությունը հերոդոտյան սատրապությունների ցուցակում, լոկ շարժել է մի շարք հետազոտողների զարմանքը, սակայն չի մղել հիմնավորված բացատրությունների⁶⁸:

Հերոդոտոսի «Պատմություն»-ն, անշուշտ, տեղյակ է վրկանների գոյությանը: Վերջիններս նրա երկում հիշատակվում են երկու անգամ: Ըստ Պատմաձոր՝ «Ասիայում կա մի դաշտավայր՝ բոլոր կողմերից լեռներով շրջափակված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է **քորասանների** և գտնվում է նույն **քորասանների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների** և **քամանների** սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային: Արդ, դաշտավայրը շրջափակող լեռից հոսում է մի մեծ գետ, որի անունն է **Ակես**: Այս գետը, բաժանված լինելով հինգ թևի, հնում յուրաքանչյուր թևով ոռոգում էր վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի երկիրը, քանի որ ամեն կիրճից մի թև էր հոսում»⁶⁹: Հերոդոտոսի հաջորդ հաղորդմամբ՝ «**Հյուրկանները** ևս զինված էին պարսիկների նման. նրանց առաջնորդն էր **Մեգապանոսը**, որը հետագայում դարձավ **Բաբելոնի կառավարիչ**»⁷⁰: Հույն-պարսկական կռիվների առնչությամբ հույն պատմագիրը հիշատակում է նաև **կասպերին**, որոնք «արշավել էին այժեմի հագած, և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված: Նրանց հանդերձանքն այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուփիոսի

66 Стѣв В.В. Струве, *նշվ. աշխ.*, էջ 55, 110:

67 Стѣв А.И. Доватур, ..., *նշվ. աշխ.*, 196, ծնթ. 101:

68 Стѣв Stein H., Herodotus erklärt von H. Stein, Berlin, 1869, ad. III, 92, 2. Пьянков И.В., “История Персии” Ктес-сия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э., ВДИ, 1965, N 2, с. 45.

69 Herodotus, III, 117.

70 Անդ, VII, 62:

եղբայր Արիմարդոսը»⁷¹:

Հասկանալի է, որ **կասպերի** և **վրկանների** միաժամանակյա հիշատակությունը պատմիչի կողմից կարծես կասկածի տակ է առնում **Կասպերի երկրի** նույնացման հնարավորությունը, սակայն **Վրկանից աշխարհի** անվան բացակայությունը սատրապությունների ժողովուրդների և ցեղերի ցուցակում ոչ պակաս տարօրինակ է, որովհետև տարածական առումով պետք է ենթադրել, որ դատարկություն է առաջանում, կամ էլ **Վրկանը** վարչականորեն ներառված է մեկ այլ հպատակ երկրի մեջ: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Բեհիսթունյան ժայռին Դարեհ Ա-ի թողած եռալեզվյան արձանագրության տվյալները: Պարսից թագավորը հայտնում է, որ իրեն հպատակ են եղել 23 երկրներ, որոնց կազմում են **Պարթևքը, Սոգդը, Բակտրիան, Խորեզմը, Սագաստանը** և այլք, սակայն չի հիշատակում Վրկանը⁷²: Այսուհանդերձ, Դարեհ Ա արքան նույն արձանագրության մեջ մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ **«Պարթևքն ու Վարկանան իմ դեմ ապստամբեցին ու հարեցին Ֆրավարտիչին»**⁷³: Մի կողմից՝ երկրանունը բաց է թողնված ապստամբ երկրների ցուցակում, մյուս կողմից՝ **Վարկանան** (= **Վրկան-Բ.Հ.**) ապստամբ երկիր է: Որոնք են հնարավոր եզրակացությունները: Թերևս, **Վրկանը**, պարզապես թյուրիմացաբար, տեղ չի գտել հպատակ երկրների ցուցակում կամ էլ վարչականորեն միացված է եղել հարևան երկրներից որևէ մեկին: Առավելություն տալ դրանցից որևէ մեկին դժվար է, սակայն այն հանգամանքը, որ Դարեհը հպատակ երկրների թիվը հստակ սահմանում է 23, ապա կարծես թե գերադասելի է երկրորդ եզրակացությունը: Շատ հավանական է, որ **Պարթևքն** ու **Վարկանան**, հարելով Ֆրավարտիչին և ապստամբելով աքեմենյան գահակալի դեմ, պարտություն են կրել ու հանձնվել մի կառավարչի կառավարմանը, որով էլ պայմանավորվում է **Վարկանա-Վրկանի** բացակայությունը հպատակ երկրների ցուցակում:

Հաշվի առնելով նման հնարավորությունը՝ պետք է պատասխան տալ նաև մեկ հարցի ևս: Բեհիսթունյան արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակն արտահայտում է սատրապությունների ստեղծմանը նախորդող վարչաքաղաքական իրավիճակը, թե՞ վարչական բարեփոխումներին հաջորդած կացությունը: Ըստ իս՝ անտարակույս է, որ արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակը լոկ արտահայտում է ապստամբության պարտությանն անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանը, որովհետև հագիվ թե այն գրվեր վարչաքաղաքական մեծ վերափոխությունների կենսագործումից հետո: Հետևաբար, շատ էլ չպետք է կառչել արձանագրության հպատակ երկրների և հերոդոտոսյան սատրապությունների ցուցակների տարբերություններից: Առաջինը դեռևս իր վրա չի կրում վարչաքաղաքական բաժանումներ կատարելու պետական նպատակալացությունը, ինչը չի կարելի ասել երկրորդ դեպքում:

Պարզելով, որ վարչական բարեփոխությունների հետևանքով հնարավոր էին երկրների և երկրամասերի ենթակայության փոփոխություններ, կարծում ենք, որ Ու. Հաուի և Ջ. Ուելսի ենթադրությունն առավել քան հավանական է և ամրապնդվում է հերոդոտոսյան ցուցակում Վրկանից աշխարհի անվան բացակայությամբ:

71 Աճ, VII, 67:
72 St'u Roland G. Kent, Old Persian, grammer, texts, lexicon, Second Edition revised, New Haven, Connecticut, 1953, p. 117.
73 Աճ, էջ 122, II սյունակ, § 35:

Տասնմեկերորդ սատրապության կազմում հիշատակված ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են **դարեյտները**: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը նրանց տեղադրում է **Կասպից ծովից** հարավ՝ ներկայիս **Ռեյ քաղաքի** մերձակայքում (իմա՝ պատմական **Ռագայի-Բ.Հ.**): Ըստ հեղինակի՝ «**Չազրու լեռից դեպի արևելք սագարպիացիներն են, սրանցից հետո՝ հասնելով մինչև Պարթիա, Քորոմիթրենեն, որից դեպի հյուսիս Էլյումայիսն է. նրանից դեպի արևելք բնակվում են տապուրները: Քորոմիթրենեից դեպի հարավ սիդիկներն են և Սիգրանիկեն և Ռագիանեն. նրանց մոտ՝ Յասոնիոն լեռան ստորոտում Վադասները և Դարեյրիս գավառը և ամբողջ Պարսի երկայնքով՝ Սյուրոմիդիան**»⁷⁴: Այս նկարագրությունից դժվար չէ հետևցնել, որ **Ռագիանեն Ռագա** կամ **Ռեյ քաղաքի** շրջակայքն է, հետևաբար **Յասոնիոն լեռը** ոչ այլ ինչ է, բայց եթե **Դամավանը լեռը**, որը գտնվում է Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանից շուրջ 120 կմ հյուսիս-արևելք: Հաղորդման համաձայն՝ վաղասերին և դարեյտներին պետք է տեղադրել **Յասոնիոն** կամ **Դամավանը լեռան** հարևանությամբ: Հարցիս քննության տեսակետից անգամ կարևոր էլ չէ, թե վերջինները տարածվում էին լեռից հյուսիս, թե՞ արևելք: Սակայն, որոշակի է մի իրողություն: Եթե Հերոդոտոսի սատրապությունների ցանկում տասնմեկերորդ սատրապության նկարագրությունը տրված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ, ապա **կասպերը** նույնական են հունա-հռոմեական աղբյուրների և հայ պատմիչների հիշատակած **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափի **կասպերին**, սակայն արևելքից արևմուտք ուղղվածության դեպքում՝ կասկածից վեր է, որ սատրապության կասպերը նույնական են **վրկաններին**: Արդ, որի՞ն տալ գերադասությունը: Ըստ իս՝ սկզբնաղբյուրները խոսում են հօգուտ երկրորդ մոտեցման, որովհետև, երբ քննության ենք առնում **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում ապրող ցեղերի տեղորոշման խնդիրը, ապա, համաձայն Ստրաբոնի, **վրկանների և արիանների** միջև բնակվել են **տապիրները** կամ **տապուրները**, իսկ **վրկաններից** այն կողմ՝ **ամարդները, անարիակները, կադուսիները** (իմա՝ **կատիշները-Հ.Բ.**), **ադվանները, կասպերը, ուխտիները** և այլ ժողովուրդներ մինչև **սկյուբները**⁷⁵: Հույն աշխարհագետի մյուս հաղորդմամբ՝ **Կասպից ծովի** արևելյան ափին բնակվող **դահերին** կամ **ապարներին Վրկանից աշխարհից** բաժանում է անապատը և **Կասպից ծովը** շրջապատող լեռների լանջերին բնակվում է **ալբանների և հայերի** մի մասը՝ զբաղեցնելով մի ոչ մեծ հատված, իսկ մնացած մեծագույն մասը բնակատեղի է ծառայում **գելերի, կադուսիների, ամարդների, ուխտիների և անարիակների** համար⁷⁶: Ուստի՝ ելնելով այն իրողությունից, որ տասնմեկերորդ սատրապության մեջ հիշատակություն չկա **ամարդների և կատիշների** մասին, որոնք կարող էին և բացակայել Սեդիայի սատրապության նկարագրության մեջ, սակայն հազիվ թե չհիշատակվեին **պավսիկների և պանտիմաթների** պես անհայտ ցեղերի արձանագրվելու դեպքում, կարծում են, որ պիտի հիմնավորված համարել վերև առաջ քաշված տեսակետը **Կասպ-Վրկան** նույնացման մասին: Այդ դեպքում պարզից էլ պարզ է, որ Աբեմենյան շրջանում կասպերը դեռևս չէին հաստատվել Այսրկովկասյան տարածաշրջանում:

Ինչ խոսք, որ այս մեկնաբանության դեպքում էլ բացատրություն է պահանջում

74 Claudii Ptolemaei Geographia, Lib. VI, cap. 2, 6:

75 Տե՛ս Տրաբո, XI, VIII, 8:

76 Անդ, XI, VII, 1:

Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին բնակվող **կասպերի** խնդիրը, որոնք, Ստրաբոնի վկայությամբ, I դարում կորցրել էին իրենց ինքնությունը՝ տեղանքին հաղորդելով լոկ իրենց անունը: Հավանականության առումով **կասպերը** կարող էին հայտնվել **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին կամ **Հյուսիսային Կովկասից**, կամ էլ **Միջին Ասիայից**: Կասպերն, անշուշտ, պատկանել են այսպես կոչված՝ Աղվանից թագավորությունը բնակեցնող 26 ցեղերի թվին: Սակայն **կասպերի** տեղադրության և Այարկովկասում հաստատվելու վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հակասականությունը պահանջում է մանրակրկիտ քննություն և բացատրություններ: Ստրաբոնի՝ **Կասպից ծովի** առաինյա ցեղերի նկարագրության մեջ ասված է, որ ծովի շրջագծով **վրկաններից** հետո բնակվում են **ամարդները, անարիակները, կաղուսիները, ալբանները, կասպերը, ուլիսիները** և, մինչև **սկյութները**, հավանաբար, այլ ժողովուրդներ⁷⁷:

Էրատոսթենեսի համաձայն՝ «տեղաբնիկները **Կովկասն անվանում են Կասպի (Κασπίον), հավանաբար վկայակոչելով կասպերի անունով**»⁷⁸: Ա. Հակոբյանը միանգամայն իրավացիորեն նշում է, որ բերված տեղեկություններին համաձայն, **կասպերը** տեղադրվում են ալբաններից հյուսիս՝ **Կովկասյան լեռների** և **Կասպից ծովի** միջև⁷⁹:

Գրան համահունչ են Պոմպոնիոս Մելայի և Գիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները, որոնցից առաջինի համաձայն, Կասպից ծովը Հյուսիսային օվկիանոսին միացնող նեղուցի ափերին բնակվում են քոչվոր **սկյութները**, իսկ այնուհետև **Կասպից ծովի**⁸⁰ մոտ՝ **կասպերը** և **ամագոնուսիները, ...Վրկանից ծոցի** մոտ ապրում էին **աղվանները, մոսխերը, վրկանները**⁸¹: Ինչ վերաբերում է Գիոնիսիոս Ալեքսանդրացուն, ապա նա տալիս է մերձծովյան ժողովուրդների ներքոհիշյալ նկարագրությունը. «**Ես կապտոնեմ ամենը այն մասին, թե ինչ ցեղեր են ապրում նրա (Կասպից ծովի - Բ. Հ.) շուրջը՝ սկսելով հյուսիս-արևմտյան կողմից: Առաջինը սկյութներն են, որոնք բնակվում են Կրոնյան ծովին (Հյուսիսային օվկիանոս-Բ.Հ.) մերձակա ափը Կասպից ծովի բերանով. այնուհետև՝ ունները (οὐννοί), իսկ նրանցից այն կողմ՝ կասպերը, որոնցից այն կողմ՝ ռագմաշունչ կաղուսիները և աղվանները (ալբանները), որոնք բնակվում են լեռնային երկրում: Նրանց մերձակայքում են մարդերը, վրկանները և քասպիրները**»⁸²: Պոմպոնիոս Մելան մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ **Կովկասյան լեռները** կոչվում էին **Տավրյան, Մոսքական, Ամագոնյան, Կասպիական, Կորաքսյան** և Կովկասյան՝ կապված նրանց մերձակայքում ապրող ժողովուրդների անվանումների հետ⁸³: Հետագա հեղինակներին անդրադառնալը բոլորովին իմաստ չունի, որովհետև նրանք միայն կրկնում են վերը բերված տեղեկությունները:

77 Անդ, XI, VIII, 8:

78 Անդ, XI, II, 5:

79 Տե՛ս Ա.Ա. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 38.

80 Շատ անտիկ հեղինակներ Կասպից ծովը համարում էին Հյուսիսային օվկիանոսի ծոցը և ենթադրում էին նրանց միացնող նեղուցի գոյությունը: Այս տեսակետը չէին կիսում Զեդրոտտոսը, Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ:

81 Տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, տե՛ս ВДИ, 1949, N 1, сс. 284, 374.

82 Անդ, տե՛ս ВДИ, 1948, N 1, с. 240-241.

83 Անդ, տե՛ս ВДИ, 1949, N 1, с. 274.

Ի՞նչ եզրակացությունների կարող են բերել նշված հաղորդումները: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին Ա. Հակոբյանը ցույց է տվել, որ վերը բերված հաղորդումների **կասպերը** չեն նույնանում Ստրաբոնի կողմից հիշատակված Փայտակարան աշխարհի կամ Կասպքի **կասպերին**: Նա գտնում է, որ բերված տեղեկությունների **կասպերին** պետք է տեղադրել Կասպից ծովի ափին, սակայն արբանյակներից հյուսիս: Մեր կողմից կամենում ենք ավելացնել, որ որքան էլ Ստրաբոնի նշված, ինչպես և Պոմպոնիոս Մելայի ու Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները, ընդհանուր առմամբ, համերաշխ են, սակայն այնուամենայնիվ կան ուշադրության արժանի տարբերություններ: Այսպես՝ Ստրաբոնի մոտ **կասպերը** հիշվում են **ալբան-աղվաններից** հյուսիս, որոնցից էլ ավելի հյուսիս տեղադրվում են **ուփտիները**: Պոմպոնիոս Մելան սկյութներից հետո թվարկում է՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ, **կասպերին** և **ամազոնուհիներին**, այնուհետև՝ **ալբաններին**, **մոսքերին** և **վրկաններին**, իսկ Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին, սկսելով **Վոլգայի գետաբերանից**, հիշատակում է **սկյութներին**, **ուհներին**, **կասպերին** և այնուհետև՝ **կադուսիներին**, **ալբաններին**, **մարդերին**, **վրկաններին** և **տասպիրներին**: Համեմատությունից, և այն էլ թուուցիկ, կարելի է եզրակացնել, որ **οἰνοί**-ը պետք է անվերապահորեն համարել **οὐτιοί**-ի աղավաղված **οὔτοι** գրության ուշ շրջանում կատարված գրչագրական փոփոխությունը⁸⁴, հետևաբար այն հոների հետ նույնացնելու փորձերը ոչ միայն արդարացված չեն, այլև կարող են ժպիտ առաջ բերել⁸⁵: Չարմանալիորեն կադուսիները հայտնվել են ալբաններից հյուսիս, որը հակասում է մյուս հեղինակների տվյալներին և, ամենայն որոշակիությամբ, ճիշտ չէ: Բերված տեղեկությունների համաձայն **կասպերը** հայտնվում են Հյուսիսային Կովկասում, բայց միաժամանակ՝ նրանք Ստրաբոնի օրերում ապրում էին Կասպ-Փայտակարանի և Աղվանից Կասպքի շրջանում: Հետևաբար, պետք է եզրակացնել, որ բերված տեղեկությունների նշանակալից մասը ծագում է շատ ավելի հին ժամանակներից՝ կապված, թերևս, Պատրոկլեսի արշավի հետ, և որ տեղի է ունեցել կասպերի գաղթ Հյուսիսային Կովկասից Այսրկովկաս: Անշուշտ, տեսականորեն կարելի է նաև ենթադրել, որ **կասպերը** կարող էին տեղափոխվել Այսրկովկաս Միջին Ասիայից և հյուսիս-արևելյան Իրանի տարածքներից, սակայն այն պետք է բացառել՝ ոչ միայն ելնելով վերը բերված տվյալներից, այլև մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր իրողությունից:

Հայտնի է, որ **Իբերիան** կամ **Վիրքը** անվանվել է նաև **Վարջան**⁸⁶, որի նախնական ձևն, անկասկած, լինելու է **Վարգանա** կամ **Վարկանա**: «Աշխարհացոյց»-ը Պարսից Քուստ-ի-Խորասանի կամ Արևելյան Քուստի մեջ հիշատակում է **Վարկան երկիրը կամ աշխարհը**⁸⁷, որը նույնական է հունա-հռոմեական աղբյուրների **Հյուրկանիային** և հայկական աղբյուրների **Վրկանից աշխարհին**: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, թե նմանությունը պատահական է, ինչպես օրինակ՝ **Պիրենեան թերակղզու Իբերիան** և **Վիրք-Իբերիան**⁸⁸: Սակայն

84 Տե՛ս Ա. Ա. Акопян, նշվ. աշխ., էջ 39:

85 Տե՛ս Джафаров Ю. Р., Гунны и Азербайджан, Автореф. дисс., Баку, 1981, с. 4-5.

86 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», Վենետիկ, 1881, էջ 40. «Վարջան, որ է Վիրք»:

87 Անդ. «Քուստի Խորասան, որ է կողմ Արևելից. յորում է աշխարհ քսան և վեց, այսինքն գոր ասեն. Սինդան, Կոշն, Վարկան, Ապրշահր, Մրվ...»:

88 Նմանությունը պատահական համարելով հանդերձ, կարծում ենք, որ այս խնդիրը հատուկ քննության կարիք ունի:

այս դեպքում, ըստ իս, նմանությունը բոլորովին էլ պատահական չէ: **Վրացական Վարջանը**, կամ որ ավելի ճիշտ է, **Վիրքին** տրված՝ **Վարջան** անունը անպայմանորեն պետք է սերտ աղերս ունենա **Վրկան** կամ ավելի **հին Վարկանա երկրանվանը**: Հետաքրքիր է նաև, որ **Վիրքի Վարջան** անվանը ուղեկցում են **Կասպի քաղաքի** և **Կովկասյան լեռներին** տրված **Կասպիական լեռներ** անվանումները: **Վարկանը** (=Վարջան) կամ **Վարկանան** պետք է ծագեր «գայլ» բառից, այսինքն՝ պետք է նշանակեր «գայլի տոտենը կրողների երկիր»⁸⁹: Հետևաբար հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ ցեղային տոտենը՝ «**վարկանան**» կամ «**գայլը**» փոխարինել է ցեղանվանը: Մենք վերն արդեն, մեր կարծիքով, հիմնավորեցինք կասպ-վրկան էթնիկ նույնությունը: Այն ոչ միայն ճիշտ է **Վրկանից աշխարհի** բնակչության համար, այլև միանգամայն իրական է նաև **Վիրքի** կապակցությամբ: Դատելով կցկտուր, անուղղակի նյութից՝ **կասպ-վրկանների** մի մասը, **Հյուսիսային Կովկասի** վրայով շարժվելով հարավ, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով **Վարկանա-Վարգան-Վարջան** անունը, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ **Կասպի** անունը: Ցավոք, այս տեղաշարժը չի արձանագրվել աղբյուրներում⁹⁰, սակայն կարելի է, գրեթե առանց սխալվելու, ենթադրել, որ այն կատարվել է, թերևս, Դարեհ Ա Վշտասպի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով **կասպերի** գտնվելը Հյուսիսային Կովկասում⁹¹: Հասկանալի է, որ, եթե **կասպերն** անգամ հաստատվել են Այսրկովկասում՝ մ.թ.ա. V դարի կեսերից հետո, ապա նրանք չէին կարող հիշատակվել Այսրկովկասի տարածքում գտնվող որևէ սատրապության կազմում, ինչն այնքան ցանկալի է աղբյուրագրական պատմաբաններին: Իրականում նրանց հաստատվելը Այսրկովկասում եղել է շատ ավելի ուշ: Միանգամայն կիսելով Ա. Հակոբյանի վերը բերված տեսակետը Հյուսիսային Կովկասի կասպերի մասին՝ լոկ կամենում ենք հավելել, որ դրանք և Ստրաբոնի հիշատակած կասպերը նույն ժողովուրդն են, որն սկզբում ապրել է Հյուսիսային Կովկասում, այնուհետև ինչ-ինչ պատճառներով շարժվելով հարավ, հաստատվել է Այսրկովկասում:

Կրկին վերադառնալով **կասպերի** և **վրկանների** նույնացման խնդրին՝ հարկ է նշել, որ **պավսիկները** և **պանթիմաթները** պետք է տեղադրվեն **Վրկանից** արևմուտք և **դարեյտներից** արևելք⁹²: **Պավսիկները** և **պանտիմաթները**, ցավոք, այլևս չեն հիշատակվում աղբյուրներում, որը և հնարավորություն չի տալիս պարզելու ստուգապես ո՛չ նրանց բնակության որոշակի տարածքը, ո՛չ էլ էթնիկ պատկանելությունը:

Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարում **պավսիկների, պանտիմաթների** և **դարեյտների կադուսիական** կամ **կատիշական** ցեղեր լինելը և **անարիակների**՝ մերձկասպյան ցեղախմբին պատկանելը: Մակայն, մեր կարծիքով, վերոհիշյալ երեք ցեղերն ավելի շուտ կարող էին պատկանել **անարիակների** աշխարհին կամ **Վրկանից** ցեղախմբին, քան **կատիշներին**: Նյութը սակավ է, սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ միայն նման մեկնաբանության դեպքում է հնարավոր, մասնավորապես՝ **սասպեյրների** և Մեդիայի հարևանությունը, ինչի մասին հավաստում է Հերոդոտոսը: Հետևաբար **Գամավանդ-Յասոնիոն լեռից** արևմուտք ընկած առափնյա հողերը, որոնք օղակում են **Կասպից ծովը** հարավ-

89 Տե՛ս Roland G. Kent, Old Persian..., CA 206:
 90 Տե՛ս Xenophontis Expeditio Cyrii, I, V, 2:
 91 Այս հարցը կարող է նաև այլ լուսաբանում ստանալ՝ «Կյուրոպեդիա»-ի տվյալների լոյսով:
 92 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, с. 447.

արևմուտքից, պետք է կազմեն **Մեդիա-Մարաստանի** մասը: Ըստ որում, նրանց սահմանակցության շրջանը պետք է լինեն **Կուր գետի** ստորին ավազանը, ամեն ինչից դատելով՝ **Երասխի** և **Կուրի** միախառնումից մինչև **Կասպից ծովն** ընկած շրջանը:

Տասնմեկերորդ սատրապությունը **Վրկանի** և շրջակա տարածքներում տեղադրելու դեպքում, չնայած վերը կատարված քննությանը, արտաքննապես շարունակում է օրակարգում մնալ տասնհինգերորդը Այսրկովկասում տեղորոշելու խնդիրը, որովհետև **սակ-սկյութներն** իրոք հաստատվել էին **Գանձակ** քաղաքի (ներկայիս **Գանջա**) շրջակայքում՝ երկրամասին տալով իրենց անունը (**Սակասեն-Շակաշեն**), իսկ նրանցից ոչ շատ հեռու գտնվում է հունա-հռոմեական և հայկական սկզբնաղբյուրների **Կասպիանե-Կասպ** երկրամասը: Մեր քննությունը բացառում է նման հնարավորությունը ևս: Ըստ որում դրա բանալին պետք է փնտրել պարսկական սեպագիր արձանագրություններում:

Դարեհ Ա-ի Բեհիսթունյան ժայռի վրա թողած եռալեզվյան արձանագրության մեջ, ինչպես վերը նշեցինք, պարսից արքան հիշատակում է իրեն հպատակ 23 երկրների անուններ, որոնց մեջ հանդիպող **Saka-Սակա** երկիրը արձանագրված է **Գադարա** (=Գանդարա), **Սատագուշ** կամ **Սատագյուդիա** և Արաքոսիա երկրների մերձակցությամբ կամ հարևանությամբ⁹³: Այս իրողությունը շատ ուսումնասիրողների, այդ թվում նաև մեզ, իրավունք է տալիս տասնհինգերորդ սատրապությունը տեսնելու Միջին Ասիայի տարածքում: Մեզ համար նրա Միջին Ասիայում գտնվելը լիովին բավարար է, ուստի մեր առջև խնդիր չենք դնում մանրակրկիտ քննության առնելու, թե **սակ-սկյութները** Միջին Ասիայի հատկապես որ շրջաններն էին բնակեցնում, սակայն մի բան հստակ է, որ նրանց ցանկացած տեղադրության դեպքում բացառվում է **սակերին** Այսրկովկասում տեսնելու հնարավորությունը: Հետևաբար՝ Վ. Ստրուվեի կողմից **սակերին Շակասեն-Շակաշենի սակերի** հետ նույնացնելու փորձը ոչ մի լուրջ կոմանով չի հիմնավորված: Ավելին, այն հակասում է թե՛ Հերոդոտոսի մյուս տվյալներին և թե՛ պարսկական արձանագրությունների հաղորդումների տրամաբանությանը⁹⁴:

Կասպերի հիշատակությունը առաջավորասիական տարածաշրջանի տարբեր հատվածներում ցույց է տալիս նրանց նախնական էթնիկ միասնությունը: Ըստ որում՝ կասկած չի կարող հարուցել նրանց իրանախոս ցեղ լինելը և, եթե ուսումնասիրողները աղվաններին համարում են Կովկասյան էթնիկ ընդհանրություն, ապա կասպերը կարող էին մտնել մի մասով՝ Աղվանից կոչված թագավորության մեջ, սակայն բոլորովին էլ չպատկանելով կովկասյան լեզուների ընտանիքին: Մենք այս հանգամանքի վրա ենք հրավիրում ընթերցողի ուշադրությունը, քանի որ, ինչպես ստորև կհամոզվենք, աղվանական կոչված էթնիկ ընդհանրությունը սկզբում միանգամայն այլ բնույթ ուներ:

Այն մասին, որ Ստրաբոնը ճիշտ է՝ **Կասպիանե երկիրը** տեսնելով և՛ Աղվանից կոչված թագավորության, և՛ Արտաշես Ա թագավորի տիրույթների մեջ, հստակ տեղեկություն է պահպանել Մովսես Կաղանկատվացին: Խոսելով Մեսրոպ Մաշտոցի առաքելության մասին դեպի Աղվանք՝ նա գրում է. «**Եւ ձգէր զքարոզչութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուրխացոց և յԱղուանս, և՛ Լիինս, և**

93 Տե՛ս R.G.Kent, Old Persian..., p. 117: Gadāra:Saka:Qataguš:Harauvatis (=Aracosia).

94 Մեր խնդրի քննության տեսակետից այս հարցը հետագա հետազոտման կարիք չունի, սակայն մեծ կարևորություն է ներկայացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչաքաղաքական պատմության ուսումնասիրության առումով:

ի **Կասպս, և մինչև ի դռն Չորայ**»⁹⁵: Մաշտոցի երթուղին շատ հստակ է. **Ուտիացվոց աշխարհ-Աղվանք-Լփինք-Կասպ-Չորա դռն**: Համաձայն այդ երթուղու՝ **Կասպը** հայտնվում է **Լփինքի** և **Չորա դռան** միջև՝ **Կասպից ծովին** առափնյա շրջանում, ինչը լիովին ապացուցում է հայկական և աղվանական **Կասպերի** գոյությունը: Նույն իրողությունը մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, որը հակառակ այսօր տիրապետող կարծիքի, պատկանում է ոչ թե Անանիա Շիրակացու, այլ Պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու գրչին: Նրա Ասիական Սարմատիայի նկարագրության մեջ, որն ամեն ինչից դատելով, արտացոլում է III դ. քաղաքական կացությունը, ասված է. «**Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգ բազումք, որք են այտքիկ. ...Տապաարաւանք, Աղուրականք, Խենաւկք, Շիղաք, Ճիղաք, Խեղալք, Կասքք, Փախք, Շրուանք...**»⁹⁶: **Կասպի** հարևանությամբ **շիղաքերի, ճիղաքերի, Շրվանի** և մյուս ցեղերի ու ցեղային երկրների հիշատակությունը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված՝ աղվանական **Կասպին**, որը հայտնվել է **Ասիական Սարմատիայի** կազմում, այլ խոսքով՝ քաղաքակիրթ աշխարհից դուրս, **մագքթական ցեղերի** Այսրկովկաս ներխուժելու հետևանքով:

Կարծում ենք՝ ընթերցողին պարզ դարձավ, որ այն դրույթը, թե իբր՝ սկզբում **աղվանները** հիշատակվում են **կասպ** անվան ներքո, հեռու է իրականությունից: Կ. Տրևերի կարծիքով՝ անտիկ սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ են պահպանել ևս մի քանի ցեղերի մասին, որոնք մտել են ալբանական միության մեջ. **ուտիներ, գելեր, լեզեր, գարգարներ, սիլվեր, դիդուրներ**⁹⁷: Ինչպես վերը տեսանք, հեղինակի համար աղվանական միությունը կազմում են Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերը, որոնք նախկինում կառավարվել են իրենց արքայիկների կողմից, իսկ հետո հայտնվել էին մեկ միապետի իշխանության ներքո: Հետևաբար, տեսնենք, թե հեղինակի հիշատակած ցեղերից ո՞րոնք էին, որ կարող էին մտնել այսպես կոչված՝ Աղվանից թագավորության կամ Աղվանական ցեղային միության մեջ:

Ուստի քննության առնենք նշված ցեղերն առանձին-առանձին և վերջում անդրադառնանք էթնիկ ընդհանրական «**ալբան-աղուան**» անվանը: Կասպերից հետո Կ. Տրևերը հիշատակում է **ուտիններին**՝ որպես նշված 26 ցեղերից մեկը: Սակայն ոչ միայն նա, այլև մյուս բոլոր հետազոտողները, ովքեր փորձում են հայկական **Ուտիք աշխարհի** անունը կապել այսպես կոչված **ուտինների** հետ, պարզապես ցույց են տալիս իրենց անգրագիտությունը՝ տեղանունների և էթնանունների վերլուծության խնդրում: Վերջերս լույս տեսավ Ռ-աուֆ Մելիքովի «Ադրբեջանի էթնիկ պատկերը Աքեմենյան տիրապետության շրջանում (VI-IV մ.թ.ա.)» աշխատությունը, որը թերևս ադրբեջանական պատմագիտության վերջին խոսքն է՝ **Կուրի** և **Երասխի** միջին և ստորին ավազանի էթնիկ կազմի վերաբերյալ: Ավելորդ համարելով անդրադառնալ այն խնդրին, որ Աքեմենյան տերության շրջանում դեռ ո՛չ **Ատրպատական** կար և ո՛չ էլ, բնականաբար, դրանից հնչյունափոխված **Ադրբեջան** անունը, ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք այն խնդրի վրա, որ ըստ հեղինակի՝ ուտինները հայտնի են ակկադական, շումերական, ուրարտական և անտիկ սկզբնաղբյուրներից, ինչպես նաև վաղմիջնադարյան հայ հեղինակների և իբր թե՝ աղվան պատմիչ Մովսես

95 Մովսես Կաղանկատվացի, գիրք Ա, գլ. ԻԷ:

96 Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Եր., 1944, էջ 347: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ գրիչների մեղքով Կասպի անունը սպորդել է:

97 Տե՛ս Կ.Յ. Тревел, նշվ. աշխ., էջ 46:

Կադանկատվացու երկերից⁹⁸: Ըստ հեղինակի՝ չնայած **ուտիների** ցեղը քննության է առնվել արդի շատ հետազոտողների կողմից, մինչև օրս էլ նրանց բնակչության տարածքի և էթնիկ ծագման հարցերը ձեռք չեն բերել բավարար պարզություն: Հեղինակը հավելում է, որ **ուտիների** խնդրին ուսումնասիրողները անդրադարձել են լոկ հպանցիկ՝ կապված Մարաստանի, Ատրպատականի և Ադվանքի պատմության հետազոտության հետ⁹⁹:

Պատմագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ **ուտիները** սերում են իբր՝ **կուտիներից**, որոնք մ.թ.ա. XXIII-XXI դդ. բնակվել են Ատրպատականի և Չագրոշի շրջաններում: Իսկ Ի. Դյակոնովը լիովին հավանական է համարում Չ. Յամպոլսկու այն կարծիքը, որ **կուտիների** անունը նույն էթնիկական անվանումն է, որ առավել ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրները պահպանել են «**ուտիներ**», «**ուխիներ**», «**ուդեր**», «**ուդիներ**» և «**օտեններ**» ձևով¹⁰⁰: Թաքնվել Դյակոնովի թիկունքում և նման տեսությունը վերակենդանացնել, կարծում ենք, իմաստ չունեն: Ուտի և հեղինակն ավելի լավ կաներ բերեր առնվազն երեք օրինակ՝ ցույց տալու համար, որ **Կուտիի** «կ»-ն կարող էր վերածվել սկզբում «ս»-ի, այնուհետև «հ»-ի և վերջապես անհետանալ:

Ի. Ալիևը հակված է կարծելու, որ **կուտիները**՝ դուրս մղված **լուպեյների** կողմից, գրավում են հարավային և հարավ-արևելյան Անդրկովկասի երկրամասերը և հայտնի դառնում «**էտիունի**» անունով, որը հետագայում վերածվում է «**ուտի**»-ի, մի ցեղի, որը եղել է Կովկասյան Ալբանիայի հիմնական բնակչությունը¹⁰¹: Եվ եթե Ի. Ալիևը, համադրելով «**կուտի**» և «**ուտի**» անունները, գտնում էր, որ «**կուտի**»-ի սկզբնական «կ»-ի անկումը բնորոշ է Չագրոշի լեռնականների լեզուներին, ապա Ի. Դյակոնովը ավելի ուշ գտնում էր, որ **Կուտի**-ի արտաքին նմանությունը ստի էթնանվանը բավարար չէ որոշակի եզրակացությունների համար¹⁰²: Այսուհանդերձ Ռ. Մեյիքովը պաշտպանում է «**կուտի**»-ի և «**ուտի**»-ի լեզվական ազգակցությունը՝ գտնելով, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը պատկանել են կովկասյան լեզուների հյուսիս-արևելյան ճյուղին: Դրանով է նա բացատրում Անդրկովկասում միջազգայնացման և հյուսիս-իրանյան հնագիտական իրերի տարածումը և որոշ ձեռագրերում կուտիներին Κούτιοι անվանելը¹⁰³:

Ռ. Մեյիքովը անդրադարձնում է նաև Բ. Տուրանի րեսակետին, թե Էրիունին համապարաստանել է Անդրկովկասի հարավային մասին, թե Ի. Մեշանինովը Էթիունցիներին համարել է ուդերի (ուդիների) նախնիներ, որոնք բնակվել են Նուխիի գավառի Նիջ և Վարդաշեն գյուղերում և րեդաիոիվել են այդ շրջանը ու ժամանակներում: Որպես ապացույց նշվում է, որ ուդերը չեն բնակվում այլևս նախկին Էթիունիի սահմաններում, թե Գր. Ղափանցյանը Էթիունին համարել է ընդարձակ երկիր կամ էլ բազմաթիվ մանր իշխանություններից բաղկացած դաշնային պետություն: Սակայն ընդունելով հանդերձ ուդիների գրնվելը Երասխի մերձակայքում՝ Արրպատականի սահմանին, քիչ հավանական

98 Տե՛ս Բ. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с.111:

99 Անդ:

100 Տե՛ս Ի.М. Дьяконов, История Мидии, т9 110: Նույնի «Языки древней Передней Азии», М., 1987, с. 23.

101 Տե՛ս Ի. Алиев, О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Баку, 1959, с. 4. Տե՛ս նաև Ի. Алиев, История Мидии, Баку, 1960, с. 65.

102 Տե՛ս Ի. Алиев, История Мидии, с. 65. Ի.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, ծմբ. 12:

103 Տե՛ս Ի. Алиев, История Мидии, с. 156, 65. Հեղինակը նկատի ունի Ստրաբոնի երկի Կ. Մյուլլերի Փարիզյան 1858թ. հրատարակությունը: Տեղեկանքը գալիս է Չ. Յամպոլսկուց:

է համարել Etiuni-ի կամ Etiuhi-ի նույնացումը uti-ին¹⁰⁴:

Գ. Մեխրիշվիլին իրավագիտորեն գրնում էր, որ Էթիունի Էր կոչվում Կարսից մինչև Սևանա լիճը ներառող տարածքը, և Էթիունին քաղաքական կազմավորում չի եղել այլ ընդհակառակը՝ աշխարհագրական հասկացություն: Նրա կարծիքով՝ Էթիունին տեղական անվանում է և իբր՝ կապ ունի աղվանական ուղ կամ ուղին տեղանվան հետ, հետևաբար Էթիունիի բնակչությունը համարել է կովկասալեզու¹⁰⁵: Անցնելով որոշ հեղինակների մտավարժանքներին, թե Սևանա լճի ավազանի վանյան շրջանի Իշտիկունի, Լուերունի, Կամանի քերական անունները, երկրներ, որոնք գրնվում են Ուեդուրի-Էթիունի երկրում, ադերս ունեն հյուսիսկովկասյան Գունիք, Յուրիք, Կախիք և այլ անունների, ստույգն ուղին ցեղանվան, Ուրիք աշխարհանվան հետ, հեղինակը կանգ է առնում վանյան արքա Սարգուր Բ-ի արչանագրություններից մեկում հանդիպող Կուալբանի երկրանվան վրա՝ այն համահունչ գրնելով Ալբանիային¹⁰⁶:

Այնուհետև Ռ. Մեխրովը նշում է, որ ուրիների մասին գրում են Հերոդոտոսը, Սյրաբունը, Պլինիոս Ավագը, Կոսմոգրոս Պորտոնոսը, Եվսեբիոսը, Սյրեպիան Բյուզանդացին, իբր՝ աղվան պարսիչ Մովսես Կաղանկարվացին և հայ հեղինակներ Ազարանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը¹⁰⁷:

Արդ տեսնենք, թե որքանով են հիմնավոր հեղինակի բերած կրվածները: Ըստ Ռ. Մեխրովի՝ Հերոդոտոսը հիշատակում է ուրիներին Աքեմենյան տերության փասնչորսերորդ սարքապությունում: Հույն հեղինակի մտք սալած է. «Սագարտիները, սարանգները, քամանները, ուրիները (ինս՝ Օնտ(ω) -Հ.Բ.), մյուկերը և Կարմիր ծովում գրնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղահանվածներին, այս բոլորը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա փասնչորսերորդ նահանգն էր»¹⁰⁸: Պարմահոր մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ «ուրիները և մյուկերը և պարիկանիները գրնված էին պակկոյուսցիների նման: Սրանց առաջնորդում էին հետևյալները. ուրիներին և մյուկերին՝ Դարեհի որդի Արամենեսը, իսկ Պարիկանիներին՝ Ոյորագուսի որդի Սիրումիարեսը»¹⁰⁹: Հիրավի, պետք է շար վառ և երազկոր երևակայություն ունենալ՝ տեղադրելու համար ուրիներին, որոնք մյուսների հետ միասին գրնվում էին Կարմիր (ինս՝ Արաբական) ծովի մերձակայքում, Արդպարականի տարածքում: Աքեմենյան տերության վարչասարքական քարտեզը կազմողներից և ոչ մեկը չի էլ փորձել նման տեղադրություն կատարել: Մինչդեռ, ըստ Ռ. Մեխրովի՝ սովորաբար սագարտիները տեղադրվում են ներկայիս Իրանի արևելա-կենտրոնական շրջանում, սարանգները՝ ներկա Աֆղանստանի հարավ-արևմտյան մասում, ուրիները՝ Պարսից ծոցի հյուսիս-արևելյան առափնյա և մյուկերը՝ Օմանի ծովի հյուսիս-արևմտյան առափնյա հարվածում¹¹⁰:

Ժամանակին Ի. Դյակոնովը կարծիք է հայտնել, թե 14-րդ սարքապության սագարտիներից զար հավանաբար գոյություն են ունեցել արևմտյան սագարտիներ, որոնց նա փորձում է նույնացնել սեպագրական շրջանի Չիկիրտու երկրի բնակիչների հետ¹¹¹: Եթե

104 Տե՛ս P. Меликов, Գշվ. աշխ., էջ 113:
 105 Տե՛ս Меликишвили Г.А., Население северных областей Наира-Урарту и его роль в древневосточной истории, «XXV международный конгресс востоковедов», М., 1960, сс. 2-4.
 106 Տե՛ս P. Меликов, Գշվ. աշխ., էջ 113-114:
 107 Անդ, էջ 115:
 108 Տե՛ս Herodotus, III, 93:
 109 Անդ, VII, 68:
 110 Տե՛ս «Atlante Storico», Navara, 1979, «Impero Persiano», քարտեզ 7: F.W. Putsgers, Historischer Schul-Atlas, Տե՛ս 53. Auflage, Bielefeld und Leipzig, 1936, քարտեզ 6: «Atlas zur Geschichte», Band I, Gotha/Leipzig, 1973, քարտեզ 8 III:
 111 Տե՛ս И. Дяконов, История Мидии, с. 340. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 81.

անգամ զուր փեսականորեն ընդունենք նման ցեղի զոյությունը Արրպարականի փարածքում, վիճակը ոչնչով չի փոխվում: Կամ պիրի ենթադրել, որ նրանք ինչ-ինչ պարմառններով փեղափոխվել են հարավ-արևելք և նույնական են 14-րդ սադրապոթյան սազարպիներին կամ էլ իրար հետ ոչ մի առնչություն չունեն, քանի որ ուրիների և մյուկերի փեղադրությունը որոշվում է ոչ թե Ձիկիրպուի փեղորոշմամբ, այլ շար ավելի հարավ-արևելք գրավող՝ սազարպիների և սարանգների բնակության վայրով:

Շար փարոքիանկ կարծիք է հայտնել Բ. Խոյսիևը, որը գրնում է, թե սազարպիները սիսլամամբ են մտցվել 14-րդ սադրապոթյան մեջ՝ վրկանների փոխարեն¹¹²:

Ռ. Մելիքովը, քննության առնելով նախորդ ուսումնասիրողներին, գրնում է, որ սազարպիները զբաղեցրել են Հարավային Ադրբեջանի շրջանները, որտեղ գրնվել է Ասազարդեին նույնական Ձիկիրպու երկիրը, մյուկերը ապրել են Արաքս գետի մոտ, իսկ ուրիները՝ Կուր գետի մոտ: Երկուսից մեկը, կամ Ռ. Մելիքովը չի պարկերացնում Հերոդոտոսի սադրապական ցանկի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը, կամ էլ ամեն գնով փորձում է հերոդոտոսի հիշատակության ցեղերին հայտարարել Կուր-Արաքսյան ավազանի բնակիչներ: Իրականում, ինչպես ցույց են տվել մեծ թվով ուսումնասիրողներ, սազարպիները պետք է բնակվեին Քաֆիրիստանում, մյուկերը՝ շար հարավ գրնվող Մակրանում և ուրիները՝ Յուրիայում: Հավանաբար Յուրիան սկզբում մաս է կազմել Պարսի, քանի որ Վահյազդարը, որ ապարամբում է Դարեհի դեմ, ապրել է Յուրիայում և ապարամբությունը ճնշելուց հետո պարսից թագավորը հանել է այդ երկիրը Պարսի կազմից, մտցրել է 14-րդ սադրապոթյան մեջ և հարկաբու դարձրել¹¹³:

Ըստ որում, առավել հավանականն այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում Յուրիան պարսկախոս երկիր է եղել, ուստի Ռ. Մելիքովի կարծիքն այն մասին, թե ուրիները վերաբերում են արևելա-հյուսիսկովկասյան լեզվախմբին¹¹⁴, ոչնչով հիմնավորված չէ: Տարրական ծանոթություն չունենալով պարմաաշխարհագրական քննության մեթոդներին՝ նա հայտարարում է, թե ուրիների երկրամասի նույնացումը Յուրիային համոզիչ չէ, քանի որ հին պարսկական Yautiā և հին հունական Οὐτιοί (ըստ հեղինակի՝ Uti-ից կամ Outi-ից, հավանաբար, նաև Uti-ից) ձևերը ճիշդ չեն համընկնում և չեն կարող վկայել այդ անունների նույնությունը և որ Վահյազդարի ապարամբությունը եղել է Պարսքում¹¹⁵: Բոլորովին չհամաչայնելով հեղինակի հետ այդ բացարձակ հարցում՝ ստորև ցույց կտանք, թե որքանով է հեղինակը հարգում համապարասխանության խնդիրները ուրիների էթնիկական պարկանելության հարցերը քննելիս:

Անդրադառնալով Հերոդոտոսի մեկ այլ վկայությանը, թե հույն-պարսկական պարերազմներում ուրիները, մյուկերը և պարկիակները զինված էին պակիրյունների պես, իսկ ուրիներին ու մյուկերին առաջնորդում էր Դարեհի որդի Արամենեսը (Քսերքսես արքայի եղբորորդին-Բ. Հ.), հեղինակը եզրակացնում է, որ ուրիները և մյուկերը ոչ միայն հիշվում են միասին, այլև ունեն այնպիսի նշանավոր առաջնորդ, որը հավասարում է, թե պարսիկները ինչ կարևորություն էին տալիս ուրիների և մյուկերի զորքերին: Երկրորդ եզրակացությունն այն է, որ նրանք մտել են միևնույն ռազմավարչական միավորի մեջ, հետևաբար եղել են հարևաններ¹¹⁶: Մինչև այժմ հեղինակի եզրակացությունները կարծես թե

112 Տե՛ս Хлопин И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту.-“Страны и народы Востока”, М., 1969, в. 87, с. 187.

113 Տե՛ս Грантовский Э.А., Сагартин и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, ИАН Азерб. ССР, серия литература, язык и искусство, 1968, N 2, сс. 239-240.

114 Տե՛ս Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 115:

115 Անդ, էջ 115-116:

116 Անդ, էջ 116:

առարկություններ չեն հարուցում, սակայն հաջորդ եզրահանգումը պարզապես սաչեցնում է: Ըստ Ռ. Մելիքովի՝ իրոք, ուրիների և մյուկերի բնակության վայրերը գրվել են իրար կողքի և որոշակի ժամանակաշրջաններում անմիջականորեն շփվել են, քանի որ Մոդան-Մուկանի հյուսիս-արևմտյան սահմանը եղել է Արաքս գետը, իսկ ուրիների մարզը տարածվել է Թարթառ գետի ավազանից մինչև Արաքս¹¹⁷: Որպես հավելյալ փաստ հեղինակը բերում է Պլինիոս Ավագի տեղեկությունն այն մասին, թե Ուրիք-Օրենեն սահմանակցել է Արտապարականին Արաքս գետով¹¹⁸, այն մասում, հավանաբար, որը հարել է Մոդանին: Այնուհետև հեղինակը ուշադրություն է դարձնում ուրիների զիվածությանն ու հագուստներին՝ ցույց տալով, որ ուրիները կապերի պես զինված են եղել եղեգնից պարբերաբար տեղական աղեղներով, սակայն, ի տարբերություն նրանց, կրել են դաշույններ: Կապերի նման ուրիները կրել են այծի մորթուց պարաստրված հագուստներ և որ որոշ պարմաբանների կարծիքով՝ մ.թ.ա. VII դ. կապերը և ուրիները ապրել են հարևանությամբ՝ Փայրակարան ևսահանգում: Հերևում է եզրակացությունը, թե ուրիների և մյուկերի բնակության շրջանները մտել են մի շրջանի մեջ՝ ներառելով հարավ-արևելյան Անդրկովկասը՝ Կուր գետից հարավ ընկած շրջանում¹¹⁹: Այնուհետև պարզվում է, որ իբր՝ արքեմենյան արքանագրություններում դրանք պետք է մտնեին Միդիայի սարքապոտյան մեջ, իսկ, երբ Ասագարյան վերածվում է առանձին սարքապոտյան, մտնում է վերջինիս մեջ, այլապես Ասագարյան ուրիներին և մյուկերին կրաժաներ Մարասրանից: Եվ որ, իրոք, Հերոդոտոսի մոտ սագարիները, ուրիները և մյուկերը մտնում են միևնույն XIV սարքապոտյան մեջ¹²⁰: Այս հարցը դեռևս մենք կքննարկենք, իսկ այժմ հերևենք հեղինակի հաջորդ դարողություններին:

Ուրիք-Օրենեն, ըստ Ռ. Մելիքովի, գրվել է Կուրի աջափնյակում և հյուսիս-արևմուտքում սահմանակցել է Շակաշենին, իսկ արևմուտքում (?) Հայասրանին, հարավում Արաքս գետով Արտապարականին այն մասում, որը հարել է Մոդանին և արևելքում՝ Կասպիանե-Կասպին¹²¹: Հերոդոտոսի երևակայությունը այնպիսի խթան է ստանում, որ նա հայտարարում է, թե մ.թ.ա. II դ. հայոց Արտաշես Ա (189-160) թագավորը գրավում է ոչ միայն Կասպիանեն, Փավնիսիսը, Բատրոպոլիսը, այլև Խորհենեն, Գոգարենեն և Պարիսպոսի լանջերը¹²², իսկ Ադվանքը իրեն է ենթարկում Օրենե-Ուրիքը: Եվ միայն մ.թ.ա. I դ. հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ն (95-55) կարճ ժամանակով գրավել է Օրենե-Ուրիքը¹²³:

Իրականությունն այն է, որ հեղինակը, նույնացնելով Սիրաբոնի երկում հանդիպող վիրիներին կամ ուրիներին ուրիների հետ, նշում է, որ համաձայն Սիրաբոնի, Վրկանին սահմանակից Կասպից ծովը տարածվում է մինչև մարասխան և հայկական լեռների շփման կետը: Այդ լեռներն ունեն լանջերում կիսալուսնի տեսք, որոնք ավարտ գրվելով ծովի մոտ, կազմում են ծոցի ամենահեռավոր անկյունը: Իսկ այդ լեռների լանջին՝ ծովից մինչև զագաթները ոչ մեծ տարածության վրա ապրում է ալբանների ու հայերի մի մասը, սակայն լանջի մեծ մասը զբաղեցնում են գելերը, կադուսիները, ամարդները, վիրիները (իմա՝ ուրիներ-Բ. Հ.) և անարիակները¹²⁴: Մեկ այլ կապակցությամբ հույն աշխարհագիրը գրում է, թե վրկաններից հետո ծովափին ապրում են ամարդները, անարիակները, կադուսիները,

117 Աճ: 118 St'u Plin. Hist. Natur., VI, 42: 119 St'u P. Меликов, Գ2վ. աշխ., էջ 116-117: 120 Աճ: 121 Աճ, էջ 117: 122 St'u Strabo, XI, 14, 5: 123 St'u P. Меликов, Գ2վ. աշխ., էջ 117: 124 St'u Strabo, XI, 8, 8:

այրանները, կասպերը, վիրիները և մինչև սկյութները, հավանաբար, այլ ժողովուրդներ¹²⁵: Հեղինակը համաձայն է Կ. Տրևերի այն մտքին, որ Սորաբունը, Պլինիոս Ավագը և Պորդոնեոսը, խոսելով ուրի-վիրիների մասին և ցույց տալով Կասպից ծովի առափնյա շրջանը որպես նրանց բնակության վայր, օգտվել են Պատրոկլեսի հաշվետվությունից, որն իբր՝ հեղափոխելով Կասպից ծովի առափնյա շրջանը, կարող էր ծանոթ լինել միայն այն ուրիներին, որոնք բնակվում էին մերձափնյա լեռնային վայրերում, այն դեպքում, երբ այդ ցեղի հիմնական մասը գրադեցրել է Կուրի չափափնյակն ու աջափնյակը¹²⁶: Վիրիների մարզում Սորաբունը րեդորոշում է նաև էնիաններին, պարթասիներին, ինչպես նաև անարիակներին¹²⁷:

Մինչդեռ, Ռ. Մելիքովը մեջբերել է հայոց Պատրմահոր հաղորդումը և աղավաղելով՝ նրան հեղափոխելով Մովսես Կաղանկավազու րեդեդորոշումները, որոնք արդեն մեր կողմից մեջ են բերվել, հանգել այն եզրակացության, որ Արաքս գետի ոլորանից մինչև Աղսրաֆա-Ռուսթավի գոյրին մ.թ. I դարում պատկանել է Աղվանքին, որ հարկապես այդ տարածքում են գտնվել Ուրիք, Ծավղեք, Արցախ և Գարդման երկրամասերը, որոնք մտնել են պատմական Ալբանիայի մեջ և բնակեցված են եղել այրանական ցեղային միության հիմնական ցեղերի կողմից: Հերևում է հաջորդ ցնցող հայտարարությունը, թե այն հանգամանքը, որ ուրիները հանդիսանում են դիցաբանական այրանական նախնու՝ Առանի հետևորդները, որին գահ է բարձրացրել իբր՝ պարթևական թագավոր Վաղարշակ/Վորդգեստը, հիմք է տալիս կարծելու, որ ուրիները եղել են այրանական ցեղային միության հիմնական ցեղերից մեկը¹²⁸: Հենվելով հնագիտական նյութի վրա՝ հեղինակը գտնում է, որ ուրիները եղել են Յալոյլուքեփեի մշակույթի կրողներ (մ.թ.ա. IV դ.-մ.թ. I դ.) և որ դա ցույց են տալիս Կուրկաշենի շրջանի Նիջ գյուղի մոտ կատարված պեղումների նյութերը¹²⁹: Ծարունակելով զարգացնել իր միտքը՝ հեղինակը նշում է, որ հեղափոխ րարերում «ուրիները» հիշարակվում են հին պատմագիրների երկերում Ուրիք-Օրենե երկրամասի անվան րեսքով: Արաք աշխարհագրները, անդրադառնալով Ծաքիի գոյրու բնակչության էթնիկ պատկանելությանը, այն որոշակիորեն կոչում են սք, այսինքն «նդինական» և որ արաբական րիրապետության շրջանում Ուրիքի դաշտային մասի բնակչությունը շարունակում էր խոսել այրաներեն, այսինքն՝ ուրիներեն լեզվով: Զարարիա Հոնրորը և արաք հեղինակներն այդ լեզուն համարում են առաներերը, իսկ երկրամաս Ուրիքը՝ Առան, այսինքն Ալբանիա՝ բառիս նեղ իմաստով¹³⁰:

Այսպիսով, եզրակացնում է Ռ. Մելիքովը, ուրիները (Ὀῦτιοι կամ Ὀῦτιοί և նրանց բնակության երկրամասի անունը (Ὀῦτινα, Ὀῦτινη ըստ անրիկ հեղինակների) ծագում են նախասկզբնական Մու կամ Մու էթնանունից¹³¹: Հերևելով Կ. Տրևերին, հեղինակը, հենվելով Պլինիոս Ավագի երկում հիշարակված «ուրիորոս» ցեղանվան վրա¹³², գտնում է, որ այն առաջացել է վիրի-ուրիների և աորաների անունների միախառնվելուց և, հավանաբար, նշանակել է «ուրիական աորաներ» (հունր. «կելրական սկյութներ», «կելրական լիգուրներ», «Լյուիական աորիներ» և այլն)¹³³: Զիտրանալով այլևս այս անվանումների բնութային մեջ, որ մրավարժանքներից այն կողմ չի անցնում, նշենք, որ հեղինակը հին ուրիների հետևորդներ է համարում նաև ներկայիս ուրիներին՝ հենվելով Ա. Ծանիչեի

125 Անդ:

126 Տե՛ս Կ. Յ. Կրեքեր, Գշվ. աշխ., էջ 46:

127 Տե՛ս Տրաբո, XI, 7, 1; XI, 8, 8; XI, 14, 14:

128 Տե՛ս Ք. Մելիկո, Գշվ. աշխ., էջ 118:

129 Անդ, էջ 118-119:

130 Անդ, էջ 119:

131 Անդ:

132 Տե՛ս Քլին. Իստ. Նատ., VI, 42: Ք. Մելիկո, Գշվ. աշխ., էջ 119-120:

133 Տե՛ս Ք. Մելիկո, Գշվ. աշխ., էջ 119-120: Կապանյան Գր., Խայասա-կոլոբել արմյան, Երեւան, 1948, ս. 172.

ուսումնասիրության վրա¹³⁴: Հեղինակը հարկ է համարում ավելացնել նաև, որ հայկական ավանդույթը ևս պարունական ալքաններին, այսինքն՝ ուրիներին, նույնացնում է ժամանակակից ուղիների հետ և որ իրենք՝ ուղիները, դեռևս XVIII դարի սկզբին իրենց համարում էին «աղվաններ և ազգությանը ուրիներ»¹³⁵:

Ռ. Մելիքովն իրավացի է մի հարցում, որ ուղիների լեզվի պարկանելությունը նախական-դադարանյան լեզվախմբին կասկածներ չի հարուցում և ոչ մի լուրջ հետազոտողի մոտ: Նա քննադատում է Ա. Մնացականյանին, որը ուղիներին համարել է հայկական ցեղ, գրվելով, որ դա ոչ մի բանով չի հասարարվում, քանի որ հայերենը և ուրիերենը (չի գրում ուրիերենը-Բ. Հ.) պարկանում են արարքեր լեզվախմբերի: Քննադատության է ենթարկվում նաև Ա. Հակոբյանը¹³⁶, որն իբր՝ ընդունելով ուրիների կովկասյան լեզվախմբին պարկանելը, գրվում է, որ հնում գոյություն են ունեցել ուրիների չորս ցեղեր՝ հիմք ունենալով սկզբնաղբյուրներում նրանց գրության ձևերը, որն էլ արդյունք է սկզբնաղբյուրների ոչ միջոց մեկնաբանման և կեղծ գիտական սեկրենցիաների¹³⁷: Ա. Հակոբյանը, իրոք, գրվում է, որ ուրիների մի ցեղը փոքրորչվում է ներկա Իրանի հարավում, երկուսը՝ Կուրի շահափնյակում և մեկը՝ Կուրի աջափնյակում: Ա. Հակոբյանը գրվում է նաև, որ Կուրի աջափնյակի ուրիները հայացել էին արդեն մ.թ.ա. IV դարում, և միայն նրանց էթնանվանումը պահպանվել էր երկրամասի վրա: Ռ. Մելիքովին իհար զայրացնում է, որ հեղինակը փորձում է Ուրիք անվանումը քիեցնել «Տուք» կամ «Տուս» փեղանունից, իբր՝ չնկատելով, որ «ք» ամսնցը Ուրիքում ցույց է տալիս էթնիկ պարկանելություն: Հեղինակին հարկապես հավասարակշռությունից հանում է Ա. Հակոբյանի այն փեռակետը, որ Էթնունի երկրի անունը կապ չունի ուրիների հետ և այն բխում է հայերի «հայ» ինքնանունից, ինչը, Ռ. Մելիքովի կարծիքով, հեշտությանը մերժվում է իր բերած նյութերով¹³⁸:

Անփոփելով իր կարարած քննությունը՝ Ռ. Մելիքովը եզրակացնում է, որ հնում կուրիները զբաղեցրել են Հարավային Ադրբեջանի ընդարձակ արարածքները՝ Չագրոնի լեռներից և Ուրմիտ լճից մինչև Արարս գետը¹³⁹: Գուրս մղվելով իրենց բնակության վայրերից՝ կուրիները շարժվում են հյուսիս և զբաղեցնում Հարավային Ադրկովկասը և սեպագիր արձանագրություններում հիշարակվում Ետս անունով: Հեղինակը էթնունիների բնակության շրջանը հասցնում է մինչև Փոքր Կովկաս և նշում, որ անրիկ սկզբնաղբյուրները ուրիներին հիշարակում են Կուր գետի ավազանում, որտեղ գրվում է Ուրիք աշխարհը: Իսկ երբ Ուրիքը իբր՝ հայրվում է Ալբանիայի կազմում, ուրիները շարժվում են հյուսիս և հասարարվում Կուրի շահափնյակում, որտեղ մինչ օրս ապրում են նրանց հետնորդներ ուղիները: Սրանց լեզուն պարկանում է նախական-դադարանյան լեզվախմբին, որին իբր՝ վերաբերում են նաև կուրիները, էթնունիները և ալքանները¹⁴⁰:

Այսպիսով, այլ հետազոտողներին համարձակորեն քննադատող և այլևայլ դատողություններ կատարող Ռ. Մելիքովը, իրականում, ոչնչով չհաստատվող հայտարարությունների մի տրցակ է մատուցում: Համարձակ բնորոշումներ տալ այս կամ այն ցեղի լեզվին, որից գործնականում մեզ ոչինչ չի հասել, բոլորովին էլ անվտանգ չէ իրեն հարգող պատմաբանի կամ լեզվաբանի համար: Ուստի

134 Տե՛ս Բ. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 120: Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев, М., 1960, сс. 4-15.

135 Բ. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 120:

136 Տե՛ս А. А. Аюпян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, сс. 74-82.

137 Տե՛ս Բ. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 121:

138 Անդ:

139 Անդ: Բեղինակը հղում է կատարում Պլինիոս Ավագի աշխատությանը (VI, 42):

140 Անդ, էջ 121-122:

փորձենք քննարկել **ուտիների** խնդիրը մեզ այսօր մատչելի նյութի շրջանակներում: Որ **կուտիների** նույնացումը **ուտիներին** ընդամենը մատից ծած տեսակետ է, ըստ էության կասկածներ չի հարուցում: Համեմայն դեպս, պարզ է մի բան, որ դրա հավանականությունը միայն ապացուցելու համար անհրաժեշտ է բերել առնվազն երեք օրինակ, որտեղ բառասկզբի «**K**»-ն վերածվում է «**S**»-ի, այնուհետև «**H**»-ի և վերջապես անհետանում է: Անգամ այդ տեսակետի կողմնակիցները չեն էլ փորձել մնան օրինակներ փնտրել և մատուցել գիտական հասարակայնությանը: Գիտական հավանականության առումով Kutı-ն, որը տեսականորեն կարող է կարդացվել նաև Kotı , կարող է և աղերս ունենալ՝ աճական «**p**» ձեռք բերելուց հետո **Կորդուքի** հետ: Սակայն ուտիների ցեղանվան առաջացումը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել Kutı-ների հետ: Նույնքան անհեթեթ է ուտիներին էթիոնիների հետ կապելը: Առայժմ քննության չառնելով այս խնդիրը, որը որևէ ձևով չի առնչվում ուսումնասիրվող հարցերի հետ, կամենում ենք նշել, որ ուսումնասիրողները **Ուեդուրի-Էթիունի** անունը կապում են հնդեվրոպական watarā (=ջուր) բառի հետ և իրավացիորեն այդ երկիրը տեղադրում Սևանա լճի վազանում: **Էթիունի** անունը որևէ կերպ **ուտիներին** աղերսելու համար անհրաժեշտ է ցույց տալ մի քանի օրինակ, թե ինչպես «**է**»-ն կարող է վերափոխվել «**ու**»-ի:

Ուտի անվան մասին դրանով իսկ, կարելի է խոսել Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանից՝ համաձայն պարսկական սեպագիր արձանագրությունների և հունահռոմեական աղբյուրների: Պարսկական սատրապությունների էթնիկ կազմը, համաձայն հերոդոտոսյան ցանկի, ցույց է տալիս, որ **ուտիները** (οὐτίοι) մտել են XIV սատրապության մեջ, որը ոչ մի դեպքում և ոչ մի կերպ չի կարող գտնվել Մարաստանի տարածքում և տարածվել է վերջինից հարավ մինչև **Կարմիր (Արաբական) ծովի** ափերը, որոնցից ոչ հեռու գտնվել են **մյուկերը**: Հետևաբար՝ կամ պետք է ցույց տալ ուտիների շարժը դեպի հյուսիս և այն հիմնավորել փաստական նյութով, կամ էլ բացատրել նրանց աղերս ունենալը **ուդիների** կամ **Ուտիք** աշխարհանվան հետ: Այն հանգամանքը, որ **ուտիները**, **մյուկերը** և **պարիկանիները** զինված էին **պակալուների** մեծ, ցույց է տալիս, որ թե՛ **ուտիները** և թե՛ **մյուկերը**, որոնց կամենում են տեսնել **Մուղանի** դաշտում, գտնվել են **պակալուների** հարևանությամբ, ինչը բացառում է **ուտիների** գտնվելը հայկական **Ուտիք** աշխարհի տարածքում, իսկ **մյուկերինը՝ Մուղանում**:

Կամենում ենք նշել, որ ի տարբերություն մերօրյա ուսումնասիրողների, հունահռոմեական հեղինակները շատ էլ լավ իրարից տարբերում էին Առաջավոր Ասիայի ցեղերին, ուստի, եթե նրանց ներկայացնում էին տարբեր գրությամբ, այդ նշանակում էր, որ դրանք նույնը չեն և նույնացվել չեն կարող: Ստրաբոնն, օրինակ, հիշում է ոչ թե **ուտիներին**, այլ **վիտիներին**, ըստ որում՝ դատելով նրա հաղորդումներից, նրանց մի հատվածը պետք է բնակվեր **ամարդների** և **անարիակների** հարևանությամբ՝ **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում, **գելերից** և **կադուսիներից** հարավ¹⁴¹: Հույն աշխարհագետի մեկ այլ տեղեկությամբ, **պարասիները** ապրում են **անարիակների** հետ, որոնց այժմ **պարսիներ** են կոչում, իսկ **էնիաները վիտիների** մարզում կառուցել են քաղաք **Էնիանա** անունով¹⁴²: Եվ եթե **վիտիները** ոչ մի կերպ չեն նույնանում **ուտիների** հետ, ապա **Էնիանա** քաղաքն էլ ոչ մի ձևով չէր կարող կառուցվել **Ուտիք** աշխարհում: Ստրաբոնի մեկ այլ

141 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 1:

142 Անդ:

հաղորդմամբ՝ **վրկանների** և **արիանների** միջև ապրում են **տապիրները**, իսկ **վրկաններից** հետո՝ **ամարդները**, **անարիակները**, **կաղուսիները**, **ալբանները**, **կասպերը**, **վիտինները** և մինչև **սկյութները**, հավանաբար էլ ուրիշ ժողովուրդներ¹⁴³: Այս հատվածում **վիտինները**, որոնք գտնվում են **սկյութների** մերձակցությամբ, անշուշտ, չեն կարող նույնանալ **գելերից** և **կաղուսիներից** հարավ բնակվող վիտիններին: Ուստի հարց է ծագում, արդյո՞ք դրանք նույն ցեղախմբի տարբեր հատվածներն են, թե՞ դրանցից մեկն ու մեկի գրությունը փոխվել է մյուսի ազդեցությամբ: Մեր կարծիքով, Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **վիտիներ**, սակայն **սկյութների** մերձակցությամբ գտնվող **վիտինների** անունը շփոթված է, և թերևս պետք է լիներ *Օծևուս*: Անկախ նման սրբագրությունից՝ հիշյալ վիտիններից և ոչ մեկը տարածքային առումով որևէ առնչություն չի կարող ունենալ հայկական **Ուտիք** աշխարհի հետ, որի անունը հույները հստակ տարբերակում էին ստրաբոնյան **վիտիններից**, գրելով՝ *ՉՏրիտ*: Վերջինս, որին Ռ. Մելիքովը ցանկանում է հայտարարել **ուտիների երկիր**, սոսկ պատահական նմանություն է **հերոդոտոսյան ուտիների** և **ստրաբոնյան վիտինների** երկրների հետ: Եվ դա ցույց է տալիս երկրամասի հունարեն գրությունը: Հայտնի է, որ հույները *Չ*-ով սովորաբար արտահայտում էին հայերեն «ով» կապակցությունը, որը հայերենի արցախյան և սյունիքյան բարբառներում միտում ունի վերածվելու «ու»-ի: **Ուտիքի** անունը կապված է **Կուրի** աջափնյակի ընդարձակ հարթության հետ, որը ոռոգվում է մի քանի գետերի ջրերով: Այլ խոսքով՝ հարթությունը ներկայացնում էր մի քանի գետահովիտներ և կոչվել է հայերի կողմից «**Ովիտք**», այսինքն՝ հովիտներ կամ ովիտներ: «**Ով**»-ի վերածումը «**ու**»-ի և առաջացած **Ուտիք** տեղանվան արտասանության դժվարությունը առաջ է բերում հնչյունների դրափոխություն, որը **Ուտիքը** վերածում է **Ուտիքի**¹⁴⁴:

Որ մեր ասածը ճշմարտություն է, պարզ կդառնա ստորև՝ մյուսերի անունը քննելիս: Եթե Պլինիոս Ավագը՝ *ՉՏրիտ*-ն տեղադրում է **Ատրպատականից** հյուսիս՝ **Երասխ** գետով նրանից բաժանված, իսկ Պտղոմեոսը այն տեղադրում է **Կուրի** աջափնյակում, ապա ըստ հիշյալ հեղինակների՝ **Օտենե-Ուտիքը** համարժեք է հայկական **Ուտիք** աշխարհին: Սակայն Պլինիոս Ավագը, որը հիշատակում է ուղիներին *սմուս*, իսկ Պտղոմեոսը՝ *Օծա* անունով, ցույց են տալիս, որ անհետք է *սմուս*-ների երկրի նույնացումը **Ուտիքի** հետ: Բայց ամենակարևորն այն է, որ համաձայն Պլինիոսի, այսպես կոչված՝ աղվանական ցեղերի միության մեջ ո՛չ վիտինները կարող էին մտնել և ո՛չ էլ **սմուս-ները**: Հետևաբար, այն իրողությունը, որ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներով հաստատված է **Ուտիքի** Մեծ Հայքի աշխարհ լինելը, ոչ մեկը չի կարող կասկածի տակ առնել, ինչը փորձում է կատարել Ռ. Մելիքովը՝ հայտարարելով, թե իբր՝ **Ուտիքը** արևմուտքից սահմանակցում էր Հայաստանին:

Վերջապես, եթե հեղինակը մի փոքր ավելի խորանար Ստրաբոնի երկի բովանդակության մեջ, ապա նրան աներկբայորեն պարզ կդառնար, որ **Հայոց Արևելից կողմերը**, այսինքն՝ **Արցախը** և **Ուտիքը**, եղել են հայոց Արտաշես Ա քազավորի տիրությունների մեջ: Եվ եթե նա մարերից գրավել է **Կասպիանեն**, **Փավնիտիսը** և **Քաստրոպեդան**, ապա Ստրաբոնը ոչինչ չի ասում **Ալբանիայից**

143 Անդ, XI, 8,8:

144 Մեր դրույթի օգտին է վկայում այն իրողությունը, որ jRwma-ն հայերը տառադարձում էին Բոսովմ, Καππαδοκία-ն՝ Կապադովկիա, իսկ հույները հայերեն Գովգարք-Գուգարքը տառադարձել էին Γωγαρική: Վերջապես այն իր հաստատունն է գտնում Մուկանի (Մուղան) դաշտի վրացական Մովական կամ Մովկան դաշտ գրութան մեջ, որը ցույց է տալիս, որ Մովկանը օրինաչափորեն վեր է ածվել Մուկանի:

կատարված նվաճումների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է **Ուտիքի** Ալբանական թագավորությունից կախման մեջ ընկնելուն և Տիգրան Մեծի օրոք կարճ ժամանակով նվաճվելուն, դրանք մատից ծածած անհեթեթ, քաղաքական նպատակներ հետապնդող, հիմնագուրկ ենթադրություններ են, որոնք անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ հեղինակություն է առաջ քաշել, փաստական նյութով երբեք հիմնավորման ենթակա չեն: Եվ, որ ամենակարևորն է, պետք չէ Հայոց Պատմահորը վերագրել այնպիսի խոսքեր, թե իբր՝ Առանի հետնորդներից առաջացան **ուտիների, գարդմանների և ծավդեների** ցեղերը և **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Խորենացու երկի այդ հատվածը, որը հատուկ քննության կարիք ունի, հավաստում է ոչ թե ցեղերի, այլ իշխանական տների կամ «ազգերի» ձևավորման մասին:

Եվ որպեսզի այս հարցի քննությունը ավարտենք, անդրադառնանք նշված հատվածի ուսումնասիրությանը: Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրությամբ **Գոգարենե-Օբարենեի** (=Գուգարք) արևելքից սահմանակցել է "ՕՏրոյ (=**Ուտիք**)¹⁴⁵ աշխարհը, և արտաքնապես ստացվում է, որ պտղոմեոսյան **Ովտենեն** և աշխարհացոյցյան **Ուտիք** աշխարհը տարածքապես համընկնում են, քանի որ հիշյալ **Ովտենեն** տարածվել է մինչև **Երասխ գետը**¹⁴⁶: Սակայն հիշյալ հաղորդման շարունակությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, **Գոգարենե-Օբարենեի** և **Ովտենեի** միջև գտնվել է **Սակասենեն**, որը, ինչպես պարզվում է Ստրաբոնի երկի քննությունից և «Աշխարհացոյց»-ի տվյալներից, պետք է տարածվեր մինչև **Տրոու** (ներկայիս **Թարթառ**) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը **Արաքս** գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենե** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով նույնանուն է **Արցախ** աշխարհի **Կողք** կամ էլ **Վասպուրականի Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: Կոլթենեն ձեռագրերում հայտնի է նաև *Κοιθηγή* ընթերցմամբ, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անտարակույս, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված անունը ծագում է *Κασπηγή*- Կասպք անվանումից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության՝ վերոհիշյալ **Կոլթենե-Կասպիանեից** ներքև գտնվել է *Σοδοουκηγή*-ն, որը նույնանուն է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկում **Ծավդեք** կամ **Ծավդեից** իշխանություն անունով: Խորենացու վերը բերված հաղորդումից կրկին մեջբերենք. «**Եւ ի սորա (իմա՛ Առանի-Հ.Բ.) զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուրէացոց և Գարդմանացոց և Ծաղէացոց, և Գարգարացոց իշխանութիւնս**»¹⁴⁷: Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկում հանդիպող երկրամասերի հետ, և միայն երկուսն

145 Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում այս երկրամասը հանդիպում է նաև *ՕՏրոյ*, *Մօտրոյ*, *Մօտրոյ*, *Տօմրոյ* և *Տօտրոյ* տարբերություններով (Claudii Ptolemaei Geographia, p. 938, not. 1):

146 Տե՛ս Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 16, 41: «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 33: К.П. Патканов, Армянская география VII века, сс. 19-20.

147 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց** և **Ճավդեացվոց իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը** նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանդրադառնանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ **Կուրի** աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը** և **Սակասենե-Գարդմանացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սողուկենե-Ճավդեացիքը**: Այս հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական իրողությունը բացահայտում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անաղարտ չի հասել:

Բնականաբար՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տարածքային առումով **Կուրի** և **Երասխի** միջագետքում այլևս ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարգարացիների բնակչություն և իշխանություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից կողմերը** «աղվանական երկիր» հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկների» թվին:

Summary

ON SEVERAL ISSUES CONCERNING THE ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF SO-CALLED ALBANIA (ALUANK‘)

Part One: Issues on Ethnic History

Babken H. Harutyunyan

In the present article an attempt is being made to investigate a number of issues concerning the ethnic and political history of Aluank‘ or the Caucasian country called Albania.

According to the results of the investigation, the place name Albania from Greco-Roman sources and the place name Aluank‘ from Armenian sources have merely Armenian origin and mean “a country of a fruitful field”, i.e. they do not have an ethnic origin. The names originate from the proto-initial form “Alobank” which emerges from the instrumental case of the word “al” (salt), which in ancient times was pronounced as “alob,” then it was changed into “alov,” and later into “alu” and “alu”.

The Armenians called “Alobank,” “Alovank,” and “Aluank” the fruitful field on the right shore of the Kura River, and later the state, finding on the left shore of the Kura River, was called by the same name, as “a country of a fruitful field,” and the people were called the “Albanians” or “Aluans,” as “people of a fruitful field”, as it was the

continuation of the Armenian fruitful field. The people living on the left shore of the Kura River never called themselves that way, the testification of which is the fact that after the decline of the Albanian Kingdom, no tribe preserved this name.

Most likely, this state was initially called after the name of the **Mazkuts** or **Massagets**, and afterwards after the names of the **Gargarians** and again **Mazkuts** who successively invaded from the **Nothern Caucasus** in the Transcaucasus. It is not by chance that Faustus Byzand identifies the Kingdom of **Mazkuts** with the **Kingdom of Aluank** or **Albania**.

It is being shown that in the recordings of the Greek geographer Strabo, among the union of the 26 Albanian tribes there were neither the **Gargarians**, nor the **Udins** nor a number of other tribes which, notwithstanding the viewpoints of investigators, during the times of Strabo were in the Northern Caucasus.

It is also shown that the Caspians entered into the union of the Albanian tribes, but are not identified with the Albanians.

In connection with the Caspians it is revealed that the XI and XV satrapies of Achaemenid Persia were not in the region of the Transcaucasus, and the XVIII was in the region of Eastern Georgia and in the so-called Albania region, consequently the **Matieni**, **Saspiri** and **Alarodii** do not belong to the tribes of the Armenian Highland.